

Hedebonden

Studier i gårdmand Peder Knudsens dagbog 1829–1857

Af Gudrun Gormsen

Dagbogen som kilde

I de seneste år har etnologer i Danmark fattet interesse for bondedagbøger som kilde til studiet af landbefolkningens levevis og livsform i ældre tid (1). Gennem disse dagbøger, der alle er skrevet af enten bønder eller husmænd, og som hovedsagelig stammer fra det 18. og 19. århundrede og fra mange forskellige egne af landet, kan man dag for dag og år for år følge den dagbogsskrivende bonde og ofte få et endog særdeles detaljeret billede af, hvorledes tilværelsen formede sig for ham.

I denne artikel vil jeg analysere en enkelt dagbog, der er ført af gårdmand Peder Knudsen i årene fra 1829 til 1857 (2) og derigennem vise, hvilke aspekter af bondekulturen en dagbog f. eks. kan belyse.

Peder Knudsen, der levede fra 1798 til 1857, boede på gården Staulund i Haderup sogn midt på en af de sandede og magre vestjyske hedesletter. Han begyndte at føre dagbog nogle år efter, at han havde overtaget sin fars gård, og ligesom mange andre danske bondedagbøger er hans dagbog først og fremmest ført som en journal over de arbejder, der dagligt fandt sted på gården. Omhyggeligt, men i et kortfattet og meget nøgternt sprog har han hver dag noteret de vigtigste arbejdsopgaver, som han og hans folk udførte. Når han spændte sine to heste for vognen og kørte til købstaden, Skive, Holstebro eller Viborg, eller til marked, er det dog også nævnt, ligesom han gerne skrev ned, hvilke varer han havde købt eller solgt i forbindelse med sådanne ture. I flere år førte han endog i selve dagbogen regnskaber over sine indtægter og udgifter. Oplysninger om det daglige, sociale samvær på gården finder man imidlertid ikke i dagbogen, omend man en sjælden gang kan læse, at man sov til middag eller spillede kort en aften. Peder Knudsen nævnte derimod omhyggeligt hvert år, hvilke tjenestefolk han ansatte og på hvilke vilkår, ligesom han noterede, når han havde haft daglejere til hjælp ved forskellige arbejdsopgaver. Han omtalte også jævnlige, når han og hans

Stuehuset til gården Gindeskov i Haderup sogn. Fot. H. Zangenberg 1929.

familie deltog i gilder (barsler, bryllupper og begravelser) eller kørte på besøg hos slægtninge eller naboer, ligesom han om søndagen skrev, om nogen af gårdens folk havde været i kirke. Ved nytårstid sammenfattede han endvidere, hvornår de vigtigste arbejder (f. eks. såning og høst) var påbegyndt og afsluttet, og samtidig gav han en oversigt over høstens omfang, besætningens størrelse samt sammensætningen af vinterens foder til dyrene.

Når man arbejder med en dagbog som kilde, er problemet, at forfatteren kun har noteret de begivenheder, som han selv har fundet det væsentligt at bemærke sig, og at man *kun* kan slutte ud fra disse givne oplysninger. Dagbogsskriveren har kun gengivet bestemte aspekter af den totale situation, han levede i, og i analysen må man derfor rekonstruere denne virkelighed. Skønt ikke alt er medtaget i dagbogen, kan man dog ud af de årlige notater, der i dette tilfælde strækker sig over en årrække på 25 år, genfinde visse oplysninger så hyppigt eller regelmæssigt, at det derudfra bliver rimeligt at tale om et bestemt aktivitetsmønster eller livsmønster for den pågældende person.

Et andet problem er, at dagbogsskriveren naturligt nok ikke beskriver de ydre, givne rammer, han handlede indenfor, og hvorledes skal man da tolke de ofte meget kortfattede og indforståede notater? Var Peder Knudsen f. eks. også blot i kraft af, at han førte dagbog, en atypisk bonde?

Det fremgår, at han udførte flere tillidshverv i sognet. Han var medlem af skolekommissionen og fra 1841 af det nyoprettede sogneforstanderskab, hvor han samme år enstemmigt blev valgt til dets formand. I 1848 tog han endvidere sammen med præsten og kirkesangeren initiativ til at oprette en læseforening i sognet, ligesom han i flere år læste forskellige aviser, som han abonnerede på, bl. a. sammen med præsten og plantøren. Før han blev gift, morede han sig tilsyneladende også med at løse matematiske opgaver.

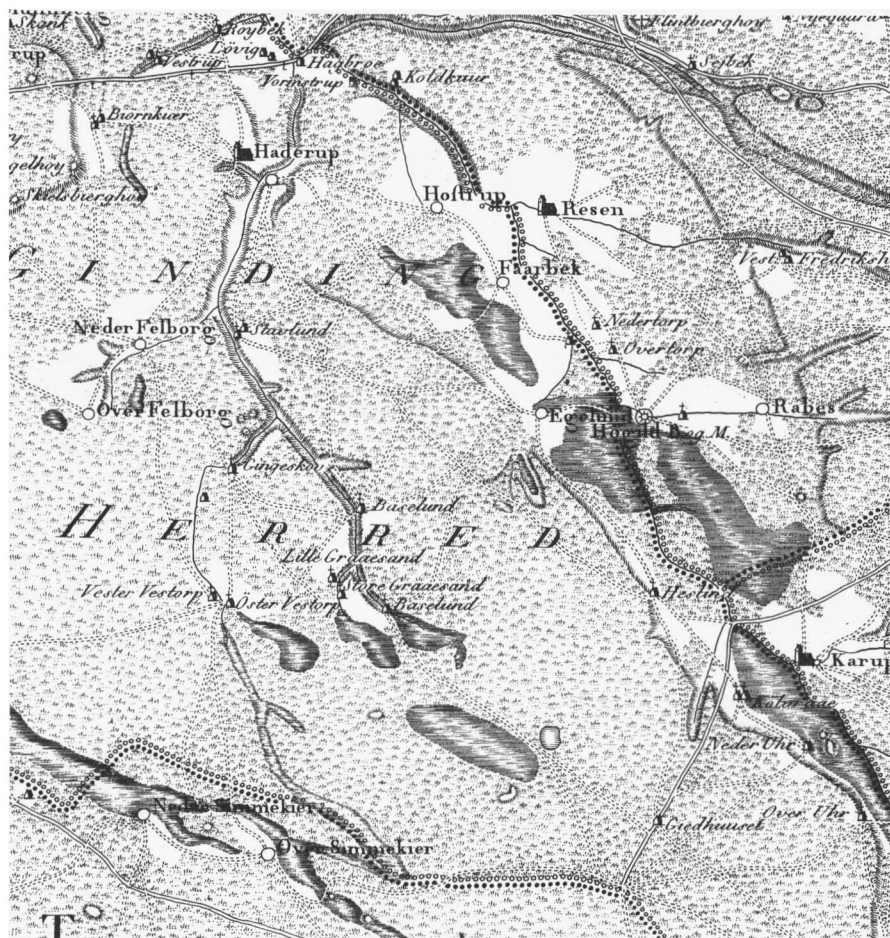
Umiddelbart synes Peder Knudsen altså ikke at være nogen helt almindelig repræsentant for sognets bønder. Man kan da søge til andre kilder for at undersøge de ydre rammer for hans tilværelse: gården, dens jordtilliggende, besætning og indretning. I følge den nye matrikel var gården vurderet til godt 2 tdr. hartkorn med et jordtilliggende på 494 tdr. land, hvilket svarede til den almindelige størrelse på gårde i området. Besætningen på to heste, et par køer og et tilsvarende antal stude, noget ungvæg samt et halvt hundrede får hørte ligeledes til gennemsnitsbesætningerne, ligesom indretningen af gårdens bygninger, fire ikke-sammenbyggede bindingsværkslænger, fulgte det gængse mønster i disse egne. Også de redskaber, der brugtes i gårdens drift, og de møbler og det husgeråd, der fandtes i stuehuset, svarede til det, man normalt benyttede på egnen.

De vestjyske hedeboenders nøjsomme levevis er desuden godt beskrevet, dels i den kulturhistoriske litteratur (f. eks. Hansen 1932, Hansen 1959, Hansen 1960, Matthiessen 1939, Højrup 1971 og Trøstrup 1914), dels i optegnelser f. eks. i Nationalmuseets etnologiske Undersøgelser, og den livsform og de aktivitetsmønstre, der skildres i disse beskrivelser, viser så store overensstemmelser med de handlingsformer, dagbogen fortæller om, at man må konkludere, at Peder Knudsen og hans dagbog ikke er et enkeltstående fænomen, men i høj grad repræsentativ for almindelige, vestjyske hedeboenders livsform.

Ved at benytte dagbogen som kilde kommer man imidlertid tættere ind på livet af dem. Præcist og detailleret kan man her følge, hvorledes arbejds- og dagligdagen udfoldede sig i den mindste og vigtigste, økonomiske og sociale enhed i landbosamfundet: den enkelte gård og gårdhusholdet.

Da dagbogen som nævnt først og fremmest er en arbejdsjournal, tegner de økonomiske aktiviteter sig mest tydeligt, men med en noget større usikkerhed kan man også skitsere den sociale aktivitet.

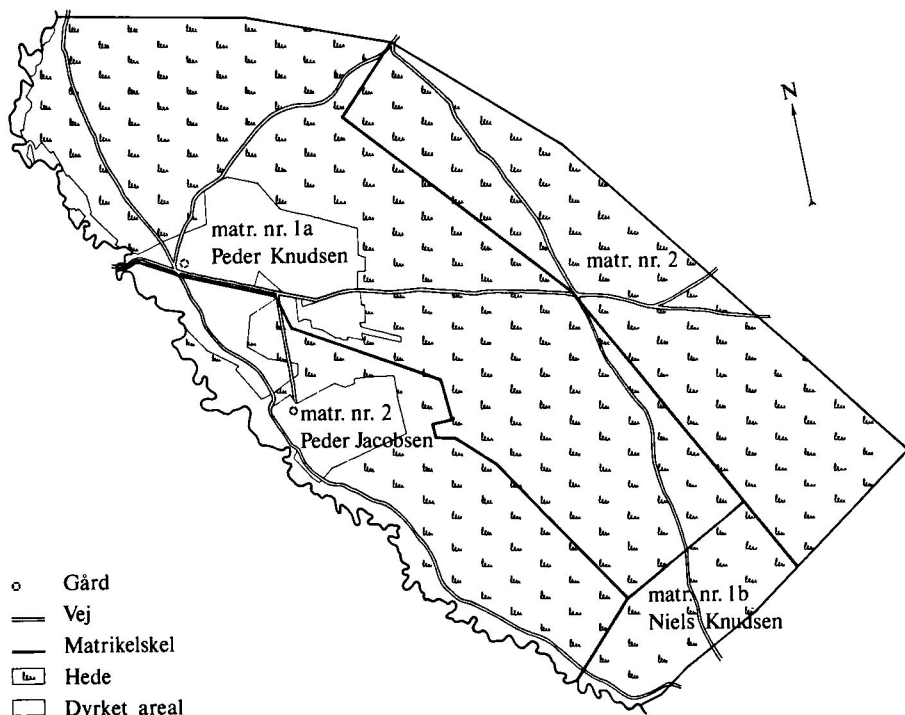
I første halvdel af det 19. århundrede var driften på mange gårde i Danmark endnu i forholdsvis vid udstrækning baseret på selvforsyningsprincippet, hvilket vil sige, at gårdens folk arbejdede på at fremstille de produkter, der skulle sikre dem selv og besætningen føde året rundt. Gården var således rammen om både en produktionsenhed og en konsumtionsenhed. Ofte kunne man ikke klare produktionen alene ved familiens arbejds-

Kort over Haderup sogn. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1800. Bringes med tilladelse fra Geodætisk Institut. (A 187/82).

indsats; der måtte skaffes arbejdskraft udefra i form af tjenestefolk, der indgik i husholdet på lige fod med familiens egne medlemmer. Husholdets eksistens var betinget af økonomiske omstændigheder, men samtidig indgik alle husholdets medlemmer i det sociale fællesskab, der udfoldede sig inden for gårdens rammer. Gården var således både en økonomisk og en social størrelse (3).

Ud fra ovenstående betragtninger vil analysen af Peder Knudsens dagbog koncentrere sig om følgende aspekter af bondekulturen: produktions- og konsumtionsmønsteret på gården, herunder en diskussion af graden af selv-

Kort over Staulund gårdes jorder.

forsyning, hans økonomiske og sociale kontaktnet til andre personer i sognet, regionen og købstaden samt om gården som rammen om en husholds- og familiegripes liv. Til sidst forsøges andre aspekter af Peder Knudsens livsform skildret gennem eksempler på nogle af hans holdninger til tilværelsen, således som de direkte eller indirekte er udtrykt i dagbogens notater.

Lokaliteten

Allerførst vil jeg kort beskrive de ydre, geografiske rammer for Peder Knudsens liv. Haderup sogn, der arealmæssigt set var et af de største sogne i Danmark og samtidig et af de tyndest befolkede, er beliggende på Karup hedeslette, der grænser op til Alheden. Jorderne i sognet beskrives som skarpsandede, sine steder grænsende til flyvesand (Trap 1870–79) og sognet som et øde hedesogn med en fattig befolkning, hvis tilværelse bestod af hårdt slid, drikkeri og verdslighed (Nedergaard 1963: 581). Opdyrkingen af de vidt strakte heder ved udparcellering begyndte for alvor efter 1850,

men endnu i 1870'erne dannede Evald Tang Kristensen sig følgende indtryk af egnen: »Det er saa vildsomt her, fordi der ingen ordentlige Veje findes, og Landet er saa ubeboet. -- Det er forskrækkelig øde Egne her. -- Mergel savnes føleligt, saa Kreaturerne ikke kan faa Føde paa Agrene, da der intet Græs er« (Kristensen 1924: 161).

Bebyggelsen i det store sogn var spredt og var som overalt i de vestjyske hedeområder placeret langs vandløbene oven for engene. Hø fra engene sikrede foder til gårdenes besætninger, og da de bedste og bredeste enge fandtes østligst i sognet omkring Karup å, fandt man også her forholdsvis mange gårde, der lå samlet i små landsbyer. Langs de mindre vandløb var der derimod kun enkeltgårde, der nogle steder kunne ligge to og to nær hinanden. Som en følge af jordens ringe bonitet var de fleste gårde i sognet takseret til mellem to og fire tdr. hartkorn. Jordtilliggendet til brugene varierede dog betydeligt mere, nemlig fra ca. 200 til 1200 tdr. land. Heraf optog ager og eng dog kun en lille del, idet hovedparten af jorden lå hen som uopdyrket hede, der strakte sig dybt ind i landet bag gårdene, deres enge og de dyrkede marker.

Staulund bestod af to næsten lige store gårde, som oprindelig var to halv-gårde, der lå tæt sammen, men hvor den ene siden blev flyttet et stykke mod syd. Peder Knudsen, der ejede den nordligste af gårdene (matr. nr. 1 a), havde hovedparten af sin agerjord og alle sine englodder samlet nord og øst for gården, mens hedelodderne lå mere spredt. I 1831 udstykkede han den sydligste del af sin hede, en parcel (matr. nr. 1 b) på 61 tdr. land, til sin bror Niels.

Produktions- og konsumtionsmønsteret på gården

Produktionen på gården var indrettet på såvel agerbrug som kvægavl, og langt størstedelen af den tid, der var til rådighed om dagen, anvendte gårdens folk til at udføre en lang række forskellige arbejdsprocesser, der alle havde til formål at tilvejebringe goder, der kunne konsumeres i gårdens husholdning.

Af og til støder man i dagbogen på indførsler som »de bagede i Dag«, »de slagtede de sidste Faar«, eller »de klippede Faar«, og en enkelt vinter før jul læser man »de støbte Lys 17½ Pd. Talg« (22.11.1841) samt »Qvinderne bryggede« (18.12.1841). Ind imellem står der nemlig »Qvinderne« i stedet for »de«.

Hovedparten af indførslerne giver dog oplysning om opgaver, som Peder Knudsen selv var med til at udføre, og gennem de korte notater kan man følge, hvorledes aktiviteterne i hans arbejdsår fulgte årstidernes skiften. I forårsmånederne læser man således »Vi kjørte Gjødning« og senere »Jeg

pløiede til Havre paa Marken med Heste«, »Jeg saaede i bemeldte Ager omtr. 2 Skp. Byg«; samme dag harvede karlen, og først sidst på foråret »Begyndte (man) at pløie til Boghvede med Stude«. Hen i juli måned var en bemærkning som »Ved Aftenstid begyndte vi at slaa Eng nordlig« indledningen til en travl periode, hvor man dagligt »slog Eng« eller »Kjorte Hø hjem«, indtil man kan læse, at »I Dag begyndte vi at høste Rug«. Kornhøsten varede til ind i september måned, før »sidste Byg paa Marken« var høstet og arbejder som »Vi riv Stub« og »Kjorte Rug hjem derfra« var overstået. I efteråret gentog markarbejdet sig: »Vi pløiede Rug- og Kartoffelstub og saaede omtrent 2¼ Skp. Rug«, »Kjorte Gødning paa Boghvedestub, jeg pløiede og saaede 1½ Skp. Rug i denne«. Derefter fulgte den lange vinter, hvor de daglige notater oftest kun bestod i et ord: »Tærsk«, et arbejde, der udførtes af karlen, og eventuelt supplerede Peder Knudsen med bemærkningen »Jeg fodrede Kreaturer«.

Der herskede en fast arbejdsdeling på gården, hvor mændene arbejdede i marken og staldene og hovedsagelig koncentrerede sig om at tilvejebringe råprodukter, som kvinderne siden i køkken og bryggers kunne videreforarbejde for derved at dække størstedelen af husholdningens behov for forbrugsvarer. Dette arbejdsmonter fulgte man mange steder i Danmark (Højrup 1975), ligesom de ovenfor nævnte arbejdsopgaver blev udført på samtlige danske gårde, hvor man gennem egen produktion søgte at tilfredsstille husstandens økonomiske behov.

Overalt måtte bønder, hvis økonomi var baseret på selvforsyning, imidlertid indrette deres produktionsmonter efter de økologiske betingelser, de levede under (dvs. efter de naturressourcer, det landskab, de levede i, rummede for en økonomisk udnyttelse). Hedebonden regnes da også til en af de karakteristiske økotypen i det gamle danske bondesamfund (Stoklund 1978, Højrup 1971). I Himmerland sagde man: »Sand og Lyng skaber ikke fede Bønder« (Vasegaard 1926: 16), og hvorledes de fattige og nøjsomme hedebønder sled for at skaffe sig deres udkomme, samt hvorledes man kunne udnytte heden i gårdens økonomi, er som tidligere nævnt godt beskrevet.

Ved hjælp af Peder Knudsens dagbog kan man også belyse dette samspil mellem de økologiske vilkår og økonomien. Det er imidlertid også muligt at undersøge et enkelt aspekt af denne situation nærmere, nemlig hvilke begrænsninger der betingede dette produktionsmonter.

Hedebonden

Kun en lille del, ca. 60 tdr. land, af Peder Knudsens store jordtilliggende på flere hundrede tdr. land var opdyrket. Den magre, til dels stærkt sandede jord satte endvidere visse grænser for arten og omfanget af dyrk-

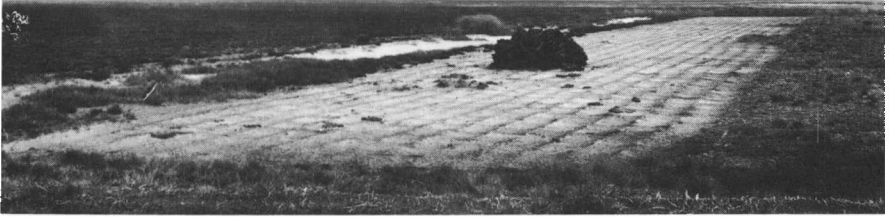
ningen. Rug, boghvede og kartofler var de eneste afgrøder, man med fordel kunne dyrke, hvorfor de var hovedafgrøderne, mens byg og havre kun blev dyrket i mindre omfang til husholdningsbrug og til foder til hestene.

Når udsæden, brødkorn og foderkorn samt tienden var taget fra, blev der ikke meget korn tilovers til salg. Udsæden var naturligvis forholdsvis konstant gennem alle årene, og dog svingede høstudbyttet temmelig meget fra år til år. Et år måtte Peder Knudsen således indskrænke sin udsæd, hvorefter han skrev: »Dette er det mindste Quantum, hvormed jeg i ca. 20 Aar har tilsaaet mine Rugagre. Gud allene vide hvorledes Udbyttet vil blive« (26.10.1853). I andre år ser man, at han måtte låne eller købe korn, »fordi jeg har solgt mere end jeg godt kan undvære« (26.6.1830).

Med hensyn til kvægavlen var der et meget væsentligt problem: besætningens størrelse var afhængig af tilgangen på græsning og af den foder-mængde, gården kunne skaffe. I vinteren 1830 læser man: »I Dag kom Faarene atter paa Græs eller paa Heden. Jeg vilde gaa ned af Hørgaard at se efter dem, men kom til Vanheld og faldt paa Isen og stødte min Axel meget, Gud beder det, nu kan jeg ei fodre Creaturer uden med megen Møie da Axelen ei tillader mig at giøre alle de Haandgreb som udfordres til at samle Foeret rigtig sammen da det som en Følge af det vaade Veirilig som indtraf ved Høstens Tid lader sig tærskes saa smaae at det ikke uden største Forsigtighed kan fodres med uden at spildes hvilket jeg dog af baade Nødvendighed, da Foeret er lidet i Forhold til Besætningens Antal og af Ærefrygt for det Høieste Væsen som lod dette voxte for med muligste Omhue søge at undgaae« (3.3.1830). Et andet år byttede Peder Knudsen en stud med en anden, »da jeg var bange for at beholde den til Sommeren, da han baade var for stor til min Græsning og største Aarsag neppe saa frisk som man kunde ønske sig« (5.3.1832).

Kørerne og studene græssede på engene og på markerne, der lå i hvile. »I Dag var Fæet først i Stumpedahls Mose ikke mere paa Engen« (14.5.1833). Om vinteren blev de fodret med hø og halm og studene endog, når foderet var knapt, med lyng. Ungkreaturene og fårene græssede derimod henholdsvis om sommeren og hele året rundt i de grønne områder i hederne, og kun når vejret var meget dårligt om vinteren, blev fårene hentet hjem. »Blev saa stærk Snefog og blev vi bange for at Faarene ei kunde taale det desaarsaget vi ad Heden for at lede efter dem« (12.11.1829). Antallet af får var ikke i samme grad afhængig af foder-mængden, men hårdt vejr og kulde i fårestierne om vinteren kunne godt gøre indhug i bestanden. »Vi toede Lammene og klippede en Deel af dem. -- Gud være lovet! at Tallet er saa stort og de ere nogenledes gode« (17.7.1834).

I den traditionelle bondeøkonomi eksisterede der et afbalanceret forhold mellem faktorerne jord – dyrkning – græsning og foder – besætning – og

Hedebondens brændsel bestod i afskrællede hedetørv. Inden hjemkøring satte man tørvene til tørring i tørveskruer som denne på Hessellund Hede. Fot. Kai Uldall 1929.

gødningsmængden (dvs. animalsk gødning) (Slicher van Bath 1963: 10 f.). På grund af det ringe antal af kvæg og på grund af det dårlige foder havde man i hedeegnene hverken særlig meget eller særlig kraftig gødning. Et år læser man da også »Nu er alt Fæ- Svine- og Askemøg kjørt ad Marken, og det slog godt til« (20.11.1833), men et andet »Kjørt sidste Møg af denne Møgdyngge men det slog ei til til Vestre Halve, nu blev denne ugjødet« (1.11.1830). Af hensyn til græsnings- og foderproblemet var det umuligt at holde mere kvæg for at få mere gødning. Det var imidlertid vigtigt at vedligeholde jordens frugtbarhed. Derfor greb hedebonden til en anden gødskningsteknik, der siden middelalderen har været brugt i hele området omkring Nordsøen. En teknik, der bestod i, at man tog jord fra udyrket land f. eks. græsgange eller heder (dvs. jord, der ikke var udpint efter dyrkning), blandede den med gødning og spredte det ud over det dyrkede areal (Slicher van Bath 1963: 9 og 59). Teknikken bevirkede, at de steder, hvor tørve- og humuslaget blev fjernet, lå golde og ufrugtbare hen i mange år (Matthiessen 1939: 43), men netop udyrket jord havde hedebonden nok af, og således blev de uopdyrkede hedearealer af stor betydning for ham.

Hvert forår gravede karlen utallige læs tørv i heden, og når disse var godt tørre, kørte man dem i løbet af sommeren hjem til gården for siden at bruge dem på forskellig vis. Sammenlignet med andre danske bønders økonomiske aktivitetsmønster var to ting karakteristiske for hedebonden: den meget differentierede udnyttelse af tørv og de tidkrævende arbejdsprocesser, der var forbundet hermed, og ved læsning af Peder Knudsens

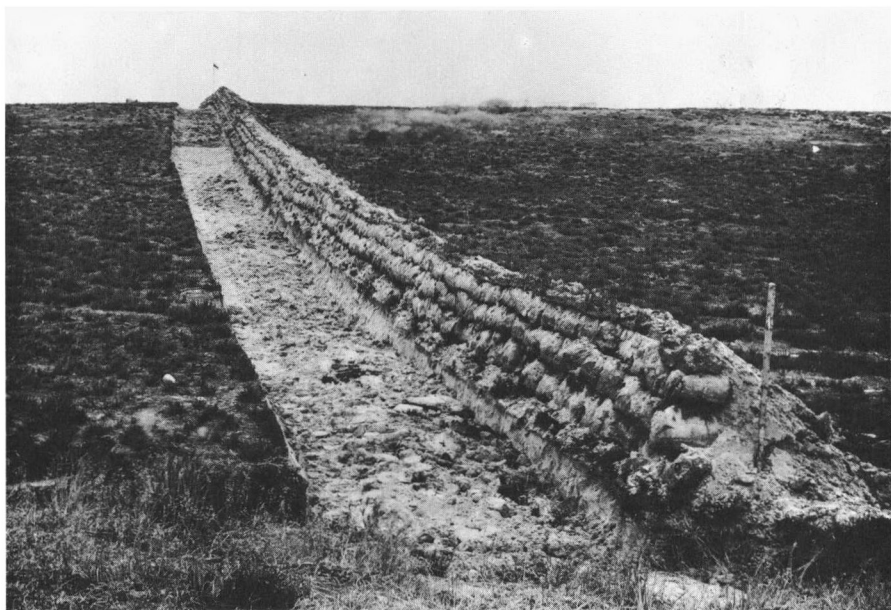
Gamle Trines hus i Haderup. Opstabilede lyngtørv beskytter husets ydermure, ligesom taget er tækket lagvis med halm og lyng. Fot. Poul Jensen 1923.

dagbog fornemmer man meget klart, hvor megen tid og energi han lagde i at vedligeholde sin produktionsbasis gennem forskellige arbejder med tørv.

Den vigtige rolle, tørvene opfyldte, understreges af, at Peder Knudsen benyttede op til syv forskellige betegnelser for tørv alt efter deres funktion.

Hedetørv (afskrællede overfladetørv) var hedebondens eneste form for brændsel, og disse benævntes altid *Tørv*. På gårdene glødede ilden døgnet og året rundt; derfor skulle der køres mange tørv hjem. »Kjorte vi sidste Tørv hjem undtagen disse jeg formoder omtrent 10 Læs ere bleven ude og vaade af Regnen hvilke ere udsatte for at tørres, nu er begge Stakkene afgjort 36 Kjørelæs i den nordre og 6 a 27 Læs i den søndre 1 a 2 Læs ved Enden 3 Læs er hentet i Forveien og brændt i alt 67 Kjørelæs« (17.7.1840). Almindeligvis sikrede en uges tørvegravning årets brændselsforbrug (Højrup 1970: 84). »Kjorte Tørv. Formoder kjørt ialt 60 Læs a 160 Stk. skjøndt jeg havde forventet 70 Læs af 7 Dages Gravning af Ch. Mølgaard« (karlen) (13.6.1834). Asken fra ildstedet gemte man endvidere i en særlig »Askemøgdyng«, hvorefter den benyttedes som næringstilskud på fugtige jorder eller blev blandet med anden gødning.

Hvad Peder Knudsen betegnede som *Træk* var tynde overfladetørv, der gravedes, hvor der var kort lyng og sandholdig bund (Højrup 1970: 123).

Nyopsat dige af tørv på heden i Haderup. Fot. Kai Uldall 1929.

Træk blev brugt til forskellige formål: »Hentede nok et Læs Træk, nu er Gaarden dækket med Træk« (22.8.1837), dvs. disse tørv blev lagt i et lag ud over gårdspladsen for at opsuge møddingsvand og væde. Træk kunne også benyttes som isolation og beskyttelse af gårdens ydermure: »Kjørte Træk om i Vindsiden af Huset« (13.7.1830) og til bygning af de diger, man i hedeegne havde om markerne i stedet for hegn. Til digerne anvendte han dog oftest en tredje form for tørv, de såkaldte *Sod*, der almindeligvis betegner græstørv (Højrup 1971: 122), og disse tørv blev da også gerne gravet, hvor der var en særlig jordbund. »Lukkede Dige, af Hedetørv da Jordsmonnet er noget løst og sandet« (17.7.1838).

Når alle disse nævnte former for tørv havde stået i et års tid eller mere, fik de en ny funktion, idet de sammen med hedejord, aske, dynd og lignende blev brugt som fyld- eller blandingsmateriale i møddinger, og således blev tørvne ført tilbage til produktionsledet.

De tidlige sommermåneder inden høstet og høst var mange steder en forholdsvis stille periode, men for hedeboenderne var det en travl tid. Hver dag noterede Peder Knudsen da »Vi blandede Gjødning«. Først »blandede vi Gjødning i Gaarden«, dvs. det var møget i staldmøddingen, der blev blandet med bl. a. hedejord og den træk, som havde ligget på gårdspladsen det

foregående år. Når møddingen var »kastet op« (21.7.1855) og »ny Træk kjørt i Gaarden« (22. og 23.7.1855), begyndte man at køre møg og fyldstof sammen i markmøddinger. Hver sommer anlagde Peder Knudsen 1–2 større møddinger på 300–400 læs, og ofte kørte han senere på efteråret materialer sammen til yderligere et par mindre møddinger på 100–200 læs. I 1847 bestod en af markmøddingerne af 400–500 læs, der fordelte sig på »3 Lag Fæmøg, 1 Lag Faarmøg, 3 Lag Træk af Gaarden og 2 Lag Dynd« (24.5.1847). Forholdet mellem ren gødning og blandingsstoffet er kun sjældent angivet, men i enkelte tilfælde fremgår det, at der kunne være op til fire gange så meget fyldstof som møg i disse møddinger.

Asketørv benyttedes også som næringstilskud til jorden, idet disse tørv, når de var gravet og tørret, blev brændt af på en mark, så asken kunne virke som en form for gødning. Den 30. juli 1850 kørte Peder Knudsen f. eks. 10 læs asketørv på en ager ved Gråmose, den 16. august blev tørvene rejst, den 17. september satte man dem i skruer, og den 18. oktober blev der sat ild til dem. En lignende gødskningsteknik anvendte han også ofte, når han brækkede ny hede eller agre, der havde ligget længe i hvile. Efter pløjningen lå furerne et stykke tid, og når de var godt tørre, blev de brændt og asken siden pløjet ned.

Endelig hentede Peder Knudsen endnu to slags tørv i sin hede: *Mønnetørv* og de såkaldte *Skudtørv* eller *Fladtørv*. De sidste gravede man, hvor morlaget var tyndt, og de benyttedes til sanddæmpning. »Ane kjørte Fladtørv i Sanden« (28.10.1833).

Mosetørv kaldte han altid *Klyntørv*. »Vi grov dem i neder Ende af Mosen baade for at prøve hvordan Bunden var der og for at faa dem ført paa Heden for beder at tørres end som i Mosen hvor vi har sat dem i mange Aar« (17.6.1830). En stor del af klyntørvene tjente et helt andet formål i gårdens økonomi: »Kjorte Klyntørv til Graven med Hester og Stud. Kuns 4 Læs. Jeg kastede disse i Graven hvor de brændte til Kul fra Kl. 6 til Kl. 1½ næste Morgen. K(aren) vaagede med mig og hjalp ved dette om Natten« (16.7.1833). »Jeg samlede sammen til Smeden. Kom Kul i Vognen« (8.3.1830).

En lige så differentieret terminologi brugte Peder Knudsen i forbindelse med udnyttelsen af en anden del af hedens vegetation: lyngen. I sommer- og efterårsmånederne hentedes forskellige slags lyng hjem til gården. Den 17. august 1832 skrev han: »Kjorte 2 Læs *Brændlyng* hjem og dermed Stakken afgjort«. Dette brugte man til optænding i ildsteder og til ophedning af bageovnen. I efteråret blev der også slået noget lyng til foder til fårene. »Hentede et Læs af det *Faarlyng* som var nogenledes tør, kom midt i Stakken da jeg ventet at give Studene stundom et Foder deraf« (26.11.1829), og kneb det med foder også til den øvrige besætning sidst på

vinteren, skete det ikke sjældent, at »vi hentede lidt Lyng til Foder« (29.3.1843).

På grund af den ringe kornavl blev halm let en mangelvare. Derfor brugte man altid lyng som strøelse i staldene. Peder Knudsens folk kunne slå *Strølyng* året rundt, men størstedelen blev gerne slået om sommeren eller efteråret for eventuelt først at blive kørt hjem senere. »Hentede vi Lyng af det i Efteråret slagne, som vi lagde i Gaarden til Strøelse« (21.2.1842).

Mens de nævnte former for lyng blev slået med den for hedelandbruget så karakteristiske lyngle, skulle *tækkelyng*, der altid var lang lyng, plukkes og bundtes inden brug. Der skulle bjerges ret store mængder lyng til tækning. Således noterede Peder Knudsen den 8. juni 1848, at »vi begyndte at plukke Tæggelyng«, hvilket man fortsatte med de to følgende dage, og i 1833 gik der »omtrent 12 Trave Tag 20 Trave Lyng 1 god Læs smaae Fyldlyng« til tækning af en af udlængerne (6.8.1833). Kvinderne plukkede også lyng til underlag i sengene. Pigen Ane plukkede f. eks. et år 2½ trave »Lyng til at legge i Sengen under Halmen som vi ikke har noget af« (25.6.1830).

Engvanding

En gård i hedeegnene regnedes for god, når der hørte tørveskær, lyngslet og vandingseng til den (Højrup 1970: 73). Som nævnt var tørv et vigtigt led i hedebondens mulighed for at vedligeholde sit produktionsunderlag og lyngen en vigtig erstatning for den knappe halmmængde. At Peder Knudsen arbejdede ihærdigt på at udnytte de ressourcer, han rådede over, bedst muligt, fremgår endvidere af, at han i 1834 ændrede åløbet og byggede en dæmning over den for at stemme vandet op og via et system af grøfter og render udnytte det til overrisling af sine enge og markjorder derved. »Kjorte vi Jord til et Udløb paa Nederskift Ager for ved hjælp af en eller to høiere Dæmninger at vande et saet Sted paa Ager sydøstlig ved Kiil« (18.5.1840). Hele dette anlæg, der krævede en vis viden om nivellering osv., og som Peder Knudsen anlagde alene sammen med sine folk, var i store træk færdigt i 1837, da han kunne notere, at der nu var »kastet Grob til den nederste Eng, der tilhører min Gaard« (22.5.1837). I disse tre år samt i de første, systemet fungerede, brugte han og hans folk hvert år ca. en måneds tid på anlæggelses-, forbedrings- og vedligeholdelsesarbejder i engene. Derefter arbejdede han kun en snes dage om året i engene, og da mest med opgaver som »Vi reparerede ved Udløbene i Egekrog indrettede nogle nye og satte Trug over en Vandløb som sædvanlig« (2.6.1848).

Vandingsengen synes imidlertid ikke at have haft nogen særlig markant

Engvandingsanlæg ved grindsted å. Ved rendeudløbene kan vandingen reguleres med træskodder. Fot. Bjarne Stoklund 1953.

effekt på mængden af bjerget hø til gården. Hømængden svigede fortsat meget fra år til år, men udbyttet lå dog altid over det udbytte, han havde haft, inden han startede med vandingen, og fra 1841 havde han endvidere mulighed for efterslet. Resultatet var imidlertid ikke så stort, at han kunne udvide sin besætning med f. eks. endnu en ko.

Graden af selvforsyning

Omkring 1900 sagde en gammel hedebonde: »Jorden føder os, fårene giver os klæder, og så har vi snart ikke andre udgifter end til salt, tobak og træ-

sko« (Hansen 1960: 136). Dermed er hedeboendernes økonomiske situation groft sagt karakteriseret. Graden af selvforsyning var høj på alle hedegårde. Dvs. at produktionen var indrettet på at skulle dække husholdets egne økonomiske behov i de fleste og væsentligste henseender. Ingen steder i Danmark var selvforsyningen dog total. Der fandtes visse varer og produkter, som man ikke selv kunne fremstille, men som måtte skaffes udefra, dels til husholdningen, dels til vedligeholdelse af produktionsudstyret, ligesom Peder Knudsen skulle betale sine skatter og afgifter i penge. Der skulle altså skaffes penge til huse, og hvorledes kunne han nu økonomisere med sin produktion?

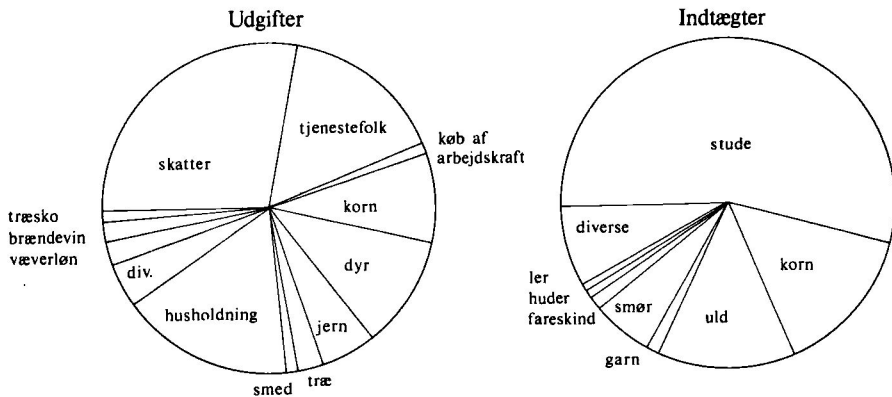
Da dagbogen rummer forholdsvis detaljerede oplysninger om hvilke varer, han købte og solgte, kan man opstille regnskaber over hans indtægter og udgifter. (Noget driftsregnskab kan man dog ikke opstille, da det er umuligt ud fra dagbogen at vurdere omfanget af de produkter, der både blev fremstillet og forbrugt på gården).

Hvert år måtte Peder Knudsen betale skatter og afgifter. Desuden måtte han for at opretholde sin produktion ansætte og aflønne tjenestefolk, der hovedsagelig aflønnedes med penge, men som endvidere kunne holde et får, få lidt uld, træsko og kage som et naturalietilskud til lønnen. Ligeledes måtte han købe jern og træ samt betale løn til smeden for at vedligeholde sin redskabsbestand. Hvert år måtte han købe en gris til opfødning hjemme på gården, og af og til også en ny hest eller en ko. I år, hvor høsten slog fejl, var det også nødvendigt for ham at købe korn til udsæd eller til brød.

Gennem gårdens produktion kunne man tilvejebringe en meget stor del af de fødevarer, der brugtes i det daglige kosthold, men dog var det også her nødvendigt at indkøbe visse varer: salt til konservering af flæsk og kød, sukker og krydderier til smagsstoffer, humle, der skulle bruges til brygning, fisk til afveksling i den ellers ensformige kost og endelig farvestoffer til farvning af garn, sæbe til vask af tøj samt træsko til fødderne.

Udgifterne til skatter og lønninger slugte ca. $\frac{2}{3}$ af »budgettet«, reinvestering i produktionen var absolut nødvendig, ligesom en del varer i husholdningen vanskeligt kunne undværes. Derfor var forbruget af mere luksuriøse varer, et forbrug, der ikke blot er betinget af økonomisk formåen, men også af kulturelle normer, ikke særligt stort. Brændevin blev indkøbt året rundt, i større mængder dog kun til selskabelige lejligheder. Ligeledes serveredes der ikke kaffe hver dag. Det almindelige forbrug var et pund kaffe og nogle lod te i løbet af et år plus noget ekstra ved mere festlige anledninger, og varer som fersk kød, hvedemel og vin ses kun indkøbt til bryllupper og eventuelt også til barsler og begravelser.

Midlerne til disse indkøb skaffede Peder Knudsen sig gennem salg af varer fra gårdens produktion. Hovedindtægtskilden var salg af stude og ung-

Oversigt over fordelingen af indtægter og udgifter på Peder Knudsens gård beregnet som et gennemsnit af årene 1829–1856.

kvæg, og dette var måske den eneste »rene« indtægtsmulighed. Da ungkvæg kunne græsse i hederne og godt kunne tåle lidt lyng i foderet i kritiske år, kunne han beholde de kalve, der fødtes på gården og fodre dem nogle år for siden at sælge dem med fortjeneste. De øvrige indtægtsmuligheder var derimod underlagt den begrænsning, at der først skulle tages hensyn til husholdets egne behov og dets forbrug. Da høstudbyttet svingede meget, kunne han f. eks. ikke hvert år sælge korn, hovedsagelig rug. Det var endvidere karakteristisk, at salget af uld gav nogenlunde de samme indtægter som salget af korn. På gården investerede man ikke selv tid i videreforarbejdning af ulden til f. eks. garn eller bindtøj, ligesom man næsten altid solgte en større del lod (vinteruld) end uld (sommeruld). Dvs. at man beholdt den fineste og bedste uld selv, hvilket antyder, at man prioriterede den bedst mulige sikring af gårdhusholdets egne økonomiske behov fremfor afsætningshensyn. Gårdmanden var da heller ikke som husmændene på heden tvunget til at skaffe sig ekstraintægter ved strikning.

Skønt opregninger af gårdens indtægter ikke kan sammenlignes med et driftsregnskab, forholdt det sig i flere af dagbogens år således, at udgifterne oversteg de indtægter, der hentedes hjem. Peder Knudsen førte selv regnskab i flere år, og den manglende balance synes ikke at have givet anledning til kommentarer.

Mens de økonomiske behov, udgifterne dækkede over, var ret konstante år for år, kunne det produktionsmæssige overskud af gården svinge betydeligt mere. Konverteringsprocessen, hvor penge fungerede både som værdimåler og betalingsmiddel, kunne altså blive vanskelig. Da den tilførsel af naturalier, der skulle sikre, at pengene kom ind, ikke var konstant, blev til-

førslen af penge til gården også ujævn, og netop ved hjælp af penge skulle man skaffe sig dækning for det, husholdet ikke selv kunne svare. Både visse varer og penge kunne derfor let blive en mangelvare. Lån af varer, men især lån af penge samt hyppige kreditter indgik derfor som et naturligt og nødvendigt led i hedeboendernes økonomi.

Peder Knudsens kontakter udadtil

Hidtil har jeg beskrevet den situation, som gjaldt internt på gården. Det var en situation, der som nævnt også gjaldt for andre bønder i denne egn, og på den baggrund må man betragte en stor del af de kontakter, Peder Knudsen havde med andre personer. Ligesom selvforsyningen ikke var total, var heller ikke de enkelte gårde og landsbyer isolerede enheder. De var dele af et større samfund og beboerne involveret i økonomiske og sociale relationer med andre (4).

Peder Knudsens dagbog rummer hyppige oplysninger om hans forbindelser med slægtninge, naboer, beboere i sognet og fremmede personer fra købstæder eller andre sogne. Hvorvidt det adfærdsmønster i den henseende, der tegner sig ud fra dagbogen, også gjaldt for andre hedeboender, kan det imidlertid være vanskeligt at konstatere mere generelt, idet denne side af hedeboendernes tilværelse ikke så ofte er omtalt i litteraturen.

Peder Knudsens aktivitetsfelt

De tyndt befolkede hedesogne, der ikke havde egentlige landsbyer, men hvor gårdene lå spredt som små punkter i de uopdyrkede heder, kunne let virke øde. Blot inden for et sogn kunne der geografisk set være langt mellem beboerne, og til købstæder var der endnu længere. De øde heder udgjorde heller ikke noget gunstigt opland for en by.

Foruden de store afstande var vejene, kommunikationsmulighederne, heller ikke særligt gode. Peder Knudsen udførte hvert år, gerne i samarbejde med sin nabo, sin pligt ved vejenes vedligeholdelse og kørte grus, lyng og lignende på dem; men alligevel var hedevejene mange steder kun sandede hjulspor, og især om foråret og efteråret samt i snevintre kunne det være vanskeligt eller farefuldt at færdes i disse egne. En efterårsaften efter en tur til Holstebro blev Peder Knudsen således ufrivilligt opholdt undervejs: »Vi kørte til Bjørnkjer om Aftenen, men jeg turde ikke vove mig ud paa Hiemveien for Mørkets Skyld og bad om at faa Logie der om Natten« (5.10.1848). Kørte man med vogn, skulle der heller ikke meget til at køre fast, hvilket hændte på en tur hjem fra Holstebro, hvor flere havde hentet korn for plantøren: »da den opkastede Vei var saa strænge at kjøre paa

kjørte vi tidlig nok fra den dog ei for tidlig, nu blev Knud hans ene Hest træt, og han spendte fra, nu red han foran mine Hester, og vi kom igjennem et lidet vand hvor Veien var lidet moradsig, jeg kjørte Gud være Lovet! igjennem; men Planteurens Hester kunde ei drage Vognen derhen —« (19.3.1830). Kunne man ikke køre, måtte man gå eller ride: »Gik jeg til Hadderiis med noget Vævegarn, jeg agtede mig til Laanum og Sjørup til Østerboerne men da Vandet gik høit ved begge Ender af Kjørbroe lagde jeg Vævegarnet i Hadderiis og gik hjem igjen« (6.3.1838), og tre dage efter læser man så: »Red jeg paa brune Hest og tog Vævegarnet i Hadderiis og red til Laanum, jeg satte hesten i Sjørup for Sneens Skyld« (9.3.1838).

På trods af disse vanskelige, ydre forhold kom Peder Knudsen vidt omkring. Hans aktivitetsfelt (dvs. det geografiske område, han opererede indenfor) dækkede i henseende til hans økonomiske relationer et stort område, der var afgrænset af købstæderne Holstebro, Skive og Viborg samt mod syd af en linje fra Hodsager over Simmelkjer til Knudstrup. Inden for dette område gik, red eller kørte han utallige gange et eller andet sted hen for at handle. Betragter man derimod hans slægtsrelationer (hans slægtsfelt) eller hans relationer af socioøkonomisk karakter (dvs. relationer, der indeholdt både et økonomisk og et socialt aspekt) var disse begrænset til mindre geografiske områder inden for det store felt. Således boede alle hans søskende samt hans stedmor i enten Haderup sogn eller nabosognet Høgild sogn, og hans kones slægtninge boede alle i Lånium nordøst for Haderup. Den ene af hendes søstre boede endog i Løvig i Haderup sogn, mens en bror boede længere borte i Tastum. Fjernere slægtninge som morbrødre og farbrødre boede endvidere dels i de to lokale sogne, dels i området mellem Ørre og Karup. Peder Knudsens relationer af socioøkonomisk karakter var derimod afgrænset til selve Haderup sogn, og hyppigst var disse koncentreret til en mindre del af sognet (5).

Økonomiske relationer

De hyppigste rent økonomisk betingede kontakter inden for dette område havde Peder Knudsen til landsbyen Høstrup i sit hjem sogn (de øvrige lokale, økonomiske relationer ses der bort fra i denne forbindelse, idet de skal omtales senere), til købstæderne Skive, Holstebro og Viborg samt til de tre landsbyer Egebjerg, Dueholm og Vridsted umiddelbart nord for Haderup. Relationerne af økonomisk art til Lånium og Høgild var samtidig vævet sammen med slægtsskab og skal derfor heller ikke diskuteres i denne forbindelse.

Tre til fire gange om året kørte Peder Knudsen til Skive for hos købmænd der at afsætte overskuddet af sin kornproduktion og at købe varer til

	støgt	nabogarden	gårde i nabolaget	andre gårde i sognet	husmænd i sognet	hosekræmmer i Høstrup	faste aflagere i nabosogne	faste købmænd i Skive	andre købmænd i Skive, Holstebro, Viborg	markeder
økonomisk	lan halm lan penge lan varer	lan halm lan penge lan varer	lan halm lan penge	køb/salg kredit konsumtionsvarer lan halm lan penge	udlan penge arbejde mod penge arbejde mod arbejde	køb/salg gensidig kredit	salg mod penge	varebytte kredit	køb/salg kontant	køb salg kontant
	arbejdshjælp	arbejdshjælp	arbejdshjælp i nød	arbejdshjælp mod vederlag						
social	begravelse bryllup barsel julebesøg	begravelse bryllup barsel julebesøg	begravelse bryllup	begravelse	begravelse					

Kortlægning af Peder Knudsens økonomiske aktivitetsfelt. Kvadratet angiver Peder Knudsens gård, cirklerne lokaliteter, hvortil han havde økonomiske kontakter (cirklerens areal er direkte proportional med antallet af kontakter), og M angiver de markeder i regionen, som Peder Knudsen besøgte.

husholdningen samt jern og tømmer. Han handlede på skift hos flere købmænd i byen, og handelen ordnedes i reglen således, at købmanden modtog hans produkter, mens han til gengæld modtog varer i stedet for penge. »Jeg maalte 2 skp. Rug af Loftet til de 2 skp. Tienderug af Broders hvilket jeg tog til Skive, hvortil jeg i Dag kørte med Broder N(iels) og hans Rug samt en Hud af en Koe som han i gaar maatte slagte -- Han solgte denne til Kjøbmand Digie. -- Jeg solgte 12 Lpd. 12 Pd. Been a 12 sk. Lpd. Ruget blev leveret hr. Kjøbmand Esman. Jeg solgte denne 4 Skp. a 1 Rbd 4 mk. 12 sk. mod Vahre« (23.3.1844). Han købte varer for ialt 1 rbd. 1 mk. og 9 sk., hvilket omfattede 2 potter brændevin, nogle specier, 1 pund hamp, 1/2 skæppe ærter samt en lægte. Hos købmænd, han ofte handlede med, skete der endvidere gerne kreditgivning, hvis de modtagne varer oversteg værdien af de leverede. »Jeg betalte Hr. Kjøbmand Tarup i Skive hans hos mig Tilgodehavende 3 Rbd, 4 Mk. 3 Sk. Sølv« (5.11.1839).

Mindre hyppigt – således ikke hvert år – kørte Peder Knudsen til de fjernere liggende købstæder Holstebro og Viborg. Her købte han de sædvanlige forbrugsvarer, mens han i Holstebro kun solgte en ganske lille smule korn og i Viborg altid kun uld samt smør, æg og linned, varer der kunne afsættes på torvet.

I landsbyen Høstrup i Haderup sogn boede en lokal handelsmand, gård-

mand og strømpehandler Jens Knudsen, med hvem Peder Knudsen havde særdeles hyppige kontakter. Denne modtog størstedelen af gårdens smørproduktion, overskud af uld samt i enkelte tilfælde nogle færdigstrikkede sokker. Desuden købte Jens Knudsen en del fåreskind. Til gengæld købte Peder Knudsen her alle former for husholdningsvarer samt hør, reb, hamp, lidt brædder og jern samt søm og mange af de utallige træsko, der blev slidt på gården. Ligesom hos købstadskøbmændene kunne man få varer på kredit: »K(aren) var i Høstrup hun solgte og leverede J. Knudsen 2 Pd. Smør a 1 Mk. Pdet, 7 Pr. Sokker kaldet eller korte Strømper a 1 Mk. Parret, Ialt Sum 1 Rbd. 3 Mk. Forhen skyldig 1 Rbd. 3 Mk. 5 Sk. Hun købte nogle Specier med andet mere at betale Sum 5 Mk. 6 Sk. Altsaa Rest 5 Mk. 11 Sk.« (21.5.1851), foretage varebytte eller modtage kontant betaling for leverancen: »Jeg kjørte til Høstrup med 1 Lpd. 6½ Pd. Vinteruld af min og Børnenes som jeg solgte a 2 Mk. 4 Sk. Pdet imod Vahre og 1 Rbd. 4 Mk. 14 Sk. Contant« (24.6.1852). Af varer købte han denne dag 6 potter tjære, 1 kardus, 1 pund kaffe, cikorie og 1/8 pund skråtobak. Men i de økonomiske relationer til den lokale handelsmand kunne der også være tale om gensidige kreditter: »Emd. gik jeg til Høstrup, solgte til J. Knudsen 5¼ Pd. Smør a 13 Sk. Pdet 1½ Pd. Garn a 4 Mk. 12 Sk. Pdet, jeg købte 1 Pd. Hør 26 Sk. 1 Kardus 16 Sk. Ptr. (Peter, karlen) 1 Pr. Træsko 1 Mk. 6 Sk. Han betalte mig mit Tilgodehavende 8 Rbd. 1 Mk. 3 Sk.« (10.4.1842).

Til tre faste aftagere i byerne Egebjerg, Dueholm og Vridsted nord for Haderup leverede Peder Knudsen en gang imellem smør, honning og enkelte fåreskind, og disse må ligesom strømpehandleren i Høstrup have solgt produkterne videre.

Markeder

Foruden købmændene i Skive og strømpehandleren i sognet var også markederne vigtige handelscentre for Peder Knudsen. Han besøgte – dog ikke hvert eneste år – næsten alle de markeder, der blev afholdt inden for området. Var han ikke selv til marked, tog nogle af hans tjenestefolk gerne af sted. På markederne ordnedes ikke kun økonomiske anliggender, markedsdagene var også festdage, hvor man kunne more sig. Særligt navnkundigt i Vestjylland var det store Lund Marked ved Herning (Hansen 1930: 81 ff.), og én gang står der i dagbogen: »J (karlen) reiste til Lund Marked. Han har leiet Søster Mette for sig i 2de Dage« (31.8.1843). Peder Knudsen kunne også tage til marked uden noget bestemt økonomisk formål. Ofte havde han dog en stud eller en ko med. Af og til købte han stude eller heste på et marked, ligesom han gerne købte husholdningsvarer som bl. a. fisk, frugt, lerkar og træsko. Dertil kom også et år en pibe, et andet en tobaksdåse samt

en kaffekværn, og i 1855 købte hans børn typiske markedsvarer som legetøj og »Sukker«.

Det marked, han hyppigst deltog i, var også det nærmeste: Sjørup marked, der holdtes to gange om året ved Sjørup kro. På efterårsmarkedet handlede man med kreaturer og landbovarer, og på markedet i juni måned med kramvarer, trævarer og kornvarer.

Det fremgår af dagbogen, at de lokale markeder, især dem i Sjørup, Skive og Holstebro, spillede en væsentlig rolle for hedeboendernes afsætning af kvæg. Markederne fungerede altså som en slags knudepunkter i udvekslingen af bestemte produkter, og de havde ikke blot betydning i det lokale handelsmønster, men også for etableringen af økonomiske kontakter mellem ét område og et andet.

Det var almindeligt, at folk fra egne, hvor man gav sig af med specielle binæringer, drog rundt i landet for at sælge disse produkter, og de søgte ofte til de mange markeder for landbefolkningen. Det gjaldt f. eks. jydepottemænd og fynske humlesælgere. I Peder Knudsens dagbog kan man da også se, at han af og til købte netop sådanne varer på markeder.

Et andet forhold er imidlertid mere karakteristisk for hedeboendernes økonomiske kontakter. Hvert eneste år i begyndelsen af januar måned gik Peder Knudsen til Sjørup kro for af »Østerboerne«, som han kaldte dem, at købe forskellige træredskaber og -varer (f. eks. slagler, vognkæppe, akselstokke, hjulfølge, grebskafter og skovblade). »Østerboerne« var folk fra Midtjyllands skovegne, skovlovringerne, der havde produktion af alle former for trævarer som binæring. I januar måned drog de til Skive marked (Hansen 1936, Odgaard 1929: 25 ff.). Undervejs holdt de hvil i Sjørup kro, og de lokale hedeboender søgte altså dertil for at købe de produkter, som de på de skovløse hedesletter ikke selv kunne fremstille eller skaffe på anden vis.

Tømmer til vedligeholdelse af bygninger købte Peder Knudsen gerne i Skive, men da han i 1831 skulle bruge store mængder til det hus, hans bror skulle have bygget på sin nye hedelod, kørte han selv til Højbjerg ved Silkeborg for hos skovboenderne at købe det nødvendige bygningstømmer. En anden gang købte han på samme vis en del egetræ af »en Nh. Rye« i Kragelund inde ved den jyske højderyg. Dagbogen illustrerer således her, hvorledes økonomiske forbindelser mellem producenter fra egne med forskellige produktionsprofiler kunne etableres og opretholdes.

Relationer til sognefæller og slægtninge

Også til sognefæller og slægtninge havde Peder Knudsen rent økonomiske eller andre økonomisk betingede relationer. Hans svigerfar og en svoger

havde en smedje i Lånium, og en anden svoger her var væver. En del mindre smedearbejder fik han derfor foretaget hos slægtninge, ligesom svogeren indtil 1850 mod betaling vævede størstedelen af de tekstiler, der skulle bruges på gården. Fra en tredje svoger i Lånium, der var gårdmand, fik Peder Knudsen kalk (Lånium lå nær kalkgruberne i Daugbjerg og Mønsted), og hos andre svogre samt moderens nye mand i Høgild købte han af og til en gris. I Høgild købte han også en del brændevin, der sandsynligvis var hjemmefremstillet. Det anes i hvert fald i dagbogen, at i de år, moderen boede hjemme på gården, blev der også brændt. »Jeg var ved Simon med 9 Potter Bdv. som vi havde tillavet for dem« (3.12.1829).

Også mellem sognets beboere foretog man økonomiske transaktioner. Man handlede dels med kreaturer og uld, altså almindelige afsætningsvarer fra gårdene, dels med varer – og her drejede det sig altid kun om små mængder – som korn og kartofler, brød, smør og flæsk samt jern, altså almindelige forbrugsvarer i husholdningerne.

Gårdmændene indbyrdes handlede med kreaturer. Ofte forsøgte man at arrangere byttehandler, idet det kunne være praktisk at bytte en kviekalv med en tyrekalv eller f. eks. en ældre stud med en yngre. Det forudsatte dog en vis balance i bytteforholdet, hvorfor »Handelen kunne anses for hævet«, hvis dyrene ikke kunne »validere«. Derimod blev den uld, Peder Knudsen handlede med inden for sognet, som regel altid solgt til husmænd.

Handelen med almindelige forbrugsvarer havde til formål dels at dække pludseligt opståede behov for disse ting i gårdhusholdninger, dels at dække husmandsbrugenes eventuelle mangel på fødemidler. Man kunne have avlet for lidt eller solgt for meget korn og komme til at mangle brødkorn, have fået for få spise- eller læggekartofler, beholdningen af jern kunne slippe op inden næste købstadsbesøg, og i de mange husmands- og indsiderhjem, hvor man havde lidt eller ingen jord, eller måske først var i gang med at få heden i kultur, kunne det knibe med selv at tilvejebringe den fornødne mængde fødevarer. Derfor var det i reglen også kun husmænd og indsiddere, der købte deciderede fødevarer som brød, smør og flæsk. »Fik en Stykke Lærret som vor Indsider har vævet 24 Al a 1½ Sk. per Alen som hun ei ville have Penge for men Fødevarer« (18.5.1834).

Ofte var disse økonomiske transaktioner forbundet med kreditgivning. »Knud Pedersen i O. Feldborg afhentede hos mig 1 Tde Rug som var betinget af hans Hustru, at betale til Michelsdag f.kmd. med 5 Rbd. Sedler« (1.8.1833). Men det er karakteristisk, at betalingen næsten altid faldt i penge og ikke i varer. Den ovenfor nævnte udveksling af naturalier kunne forekomme, men var ikke typisk, ligesom lån blandt en bred kreds af sognefæller ikke var almindeligt.

To ting var der imidlertid så stærk mangel på lokalt, at man på de om-

råder var nødsaget til at låne af hinanden. Det gjaldt rughalm til tækning og penge.

Rughalm til tækning (»Tag«) udgjorde næsten halvdelen af samtlige lånetransaktioner, der omfattede varer. For at den rette mængde halm kunne leveres tilbage, blev halmen altid vejjet, og Peder Knudsen noterede omhyggeligt vægten i dagbogen. Som regel fandt sådanne lån sted med tilbagebetaling ved det følgende års høst. »Jeg leverede I Vad hans Pige 4 Lpd. 14½ Pd. Gl. Tag som jeg i aftes lovede at laane ham at betale mig igjen senest i den Høst næstkommende« (23.4.1842), eller når man havde samlet halm efter tærskningen: »Hentede disse 4 Traver Tag med det Løfte at levere ham et lignende Quantum næste Foraar« (26.10.1848), men man kunne også få halm »til Laans paa ubestemt Tid« (11.5.1857).

I hedeboendernes økonomi var der som tidligere nævnt ikke rigeligt med penge. Regelmæssigt er der derfor i dagbogen bemærkninger om lånetransaktioner vedr. penge, og også her lånte alle af hinanden, specielt ved de tider når skatterne skulle betales. Fra hedeegne kender man udtrykket »at binde til skatten« (Thomsen 1957: 13). Som mønsteret tegner sig ud fra dagbogen, kunne man lige så godt sige »at låne til skatten«. Søndag den 28. august 1836 læser man: »Ingen til Kirke. Jeg gik ad Hadderup, Høstrup, Faarbæk, Hvolbæk og Egelund, og vilde laant Penge, men fik ingen. Jeg red om Emdgen til Laanum hvor Lykken føiede sig Beder, Jeg laante af Mette der (hans kones søster) 9⅓ Rbd. eller 4⅔ Specie«, og den 30. august »Gik jeg til Hadderup og betalte Søren der Jv. og April Qvartals Skatter med 17 Rbd. 8 Sk. -- 7 Rbd. laante jeg af Naboe dertil«. Gentagne gange ser man, hvorledes Peder Knudsen måtte ud at låne penge til betaling af skatter og afgifter, ligesom han selv lånte penge ud omkring den tid, hvor skatterne skulle betales.

Skulle der skaffes større pengesummer, kunne det endog være særdeles besværligt, hvilket man fornemmer i 1836. I marts havde Peder Knudsen i forbindelse med udbetaling af arv til sine søskende lånt 50 rbd. på revers, et beløb der skulle tilbagebetales »til førstkommende December Termin god Betalingstid« (20.3.1836). I slutningen af november forsøgte han derfor at skaffe denne pengesum, men han måtte først rundt til adskillige gårdmænd: »Gik til Dueholm, Vridsted, Vormstrup ang. et Laan paa 50 Rbd. Sdl. paa Revers men ingen lovede mig det rigtig. Var og hos S. Degn« (lørdag 26.11.1836). Mandag den 28. »Gik jeg til I Povelsen i Bjørnkjer i samme Ærinde«, og den 29. »Gik jeg til Faarbæk og til Resen i samme Ærinde«. Om onsdagen red han til Holstebro for at drøfte sagen med herredsskriveren, men denne kunne ikke give ham noget råd. »Red jeg hjem over Over Feldborg for at tale med Ch. Kudsk derom. Hans Svar var som de fleste at de ingen havde« (30.11.1836). Den 2. december lovede gård-

mand Ch. Jensen i Vormstrup at låne ham 40 Rbd. Peder Knudsen hentedes disse den 4. december, men fik samme dag den gamle revers forlænget.

Almindeligvis gjaldt det dog for Peder Knudsen, at han hovedsagelig lånte penge af sine slægtninge (både egne søskende, svigerfamilien og moderens nye mand) samt af sin nærmeste nabo Peder Jacobsen. Af denne lånte han således den morgen, hvor de skulle af sted til Lånnum til hans trolovelse 10 rbd., som han senere samme dag gav sin kæreste i fæstepenge (5.2.1833).

Lånte Peder Knudsen større beløb ud til slægtninge eller naboer, skete det gerne uden beregning af renter og evt. også uden betalingsfrist. Han lånte f. eks. sin nye nabo Anders Thomasen 50 rbd. »paa ubestemt Tid i følge Anmodning« (11.2.1857), mens der til personer, med hvem han ikke stod i så nær forbindelse, altid blev aftalt en rentefod ved lånets indgåelse. Renterne kunne dog eventuelt betales i naturalier. »Han har faaet nogle Tørv i min Hede til Renter af dem«, en gammel gæld på 20 rbd. (12.5.1833).

Betragter man de øvrige lånetransaktioner, der er omtalt i dagbogen, er det karakteristisk, at langt den største del af disse kun fandt sted mellem naboen og Peder Knudsens slægtninge. Disse lån omfattede de almindelige forbrugsvarer, som man ellers i sognet handlede med indbyrdes for at få dækket pludselige eller temporære behov. I en sådan situation kunne man altså søge til folk, der stod en nær, og låne de nødvendige varer i stedet for at købe dem. I flere år lånte Peder Knudsen således korn af slægtninge, ligesom han den 10. februar 1840 lånte flæsk af sin mor til sin lille datters begravelse. Han og naboen lånte halm, jern og søm samt redskaber m. m. af hinanden. Et år lånte Peder Knudsen »2 Skp. Kul da det var Regn og vi ikke kunde faa vores af Graven« (27.9.1829) og et andet sågar »2 smaae Glas Tobak da det var vores Bestemmelse af have gaaet til Hvolbæk for det første med noget Garn« (7.2.1830). I Hvolbæk drev en anden gårdmand også lidt handel.

Sådanne lån blev tilsyneladende tilbagebetalt, når det var muligt. Den 28. september 1841 måtte Peder Knudsen imidlertid låne brændevin af plantørfruen til sit høstgilde samme aften. Da præstegårdsforpagteren et par dage efter ikke som lovet havde brændevin med hjem fra Skive, købte Peder Knudsen brændevin af præsten, således at han kunne betale dette lån tilbage hurtigst muligt. Her var åbenbart ikke tale om en lånetransaktion mellem to ligestillede.

Endnu en økonomisk omstændighed bevirkede, at Peder Knudsen måtte indgå i relationer med andre folk. I visse perioder kunne der på gården opstå behov for at inddrage mere arbejdskraft, end gårdhusholdet selv kunne stille. Det gjaldt altid ved høsten, men også ved f. eks. tærskning og

gravning af tørv. Behovet for ekstra arbejdskraft kunne løses på to måder enten ved at købe den arbejdskraft, som daglejere kunne yde, eller ved at modtage hjælp til arbejdet i form af tjenester.

I første del af 1800-tallet skete der i mange hedeegne udparcellering af jorder til husmandsbrug. Ofte måtte disse husmænd samt de indsiddere, der fandtes i sognet, søge supplerende arbejde hos gårdmænd. Der var altså et udbud af arbejdskraft, og Peder Knudsen benyttede sig da også regelmæssigt heraf, idet størstedelen af de opgaver, hvortil han behøvede ekstra arbejdskraft, løstes af daglejere. Disse kunne aflønnes på forskellig vis. Det mest almindelige var, at de hurtigt efter arbejdsopgavens afslutning blev betalt med penge. Det kunne dog ske, at daglejeren ønskede at få madvarer som betaling. Så blev værdien af udført arbejde gjort op og erstattet med fødevarer til samme værdi. »Den 26. f. Md. købte P. Christensen fra Lundbye 7½ Pd. Flesk a 1 Mk. Pd et som han havde til gode for 4 Dages Tærskning« (3.2.1849).

Dernæst kunne daglejere arbejde for Peder Knudsen som en slags betaling for tjenester eller naturalier, de havde modtaget fra ham. Fra 1847 havde Peder Knudsens nabo lejet jord ud til en husmand, Jeppe Knudsen, og det fremgår, at Peder Knudsen i flere år benyttede ham ved tærskning og også ved høst og tørvegravning. Da kunne det ske, at »Jeppe Knudsen forlangte ingen Dagløn da jeg har gjort ham et par Bed Kjørearbejde« (23.7.1849) eller »Jeppe Knudsen ville ikke have nogen Dagløn og han har forhen gravet en Dags Tørvegroft uden Betaling« (21.6.1856). I begge disse tilfælde var det husmanden, der fastsatte betalingen ved at lade forskellige arbejdsydelser ækvivalere. Dog kunne Peder Knudsen også ofte selv notere lignende forhold som f. eks. »Havde L. Lauge at slaa for sin Fader 5 Læs Tørv« (3.8.1837), og Peder Knudsens »Vederlag« for at have leveret husmænd tørv bestod ofte i arbejde i stedet for kontant betaling.

Han kunne dog også gøre husmænd tjenester, uden at det betragtedes som en form for direkte økonomisk transaktion. Da gjaldt det altid folk, som han meget længe eller i en periode meget hyppigt havde haft i arbejde, og for hvem han ud over betalingen herfor kunne pløje eller køre tørv hjem. Mange husmænd og alle indsiddere havde ikke selv heste, hvorfor de havde vanskeligt ved at få sådanne arbejder udført.

Daglejere blev bestilt til at arbejde på gården, men det kunne ske, at de blot mødte op. »Christian Fischer høstede med, denne indfandt sig og uden Anmodning, og vilde ingen Pengebetaling modtage, hvorfor min Kone meddelte ham lidt Fødevahre« (19.8.1847). Sådanne forhold betragtede Peder Knudsen altså som en arbejdssituation, der krævede betaling.

Arbejdsydelser, der kan opfattes som deciderede tjenester, og hermed menes der her blot, at der i udvekslingen (eller relationen) ikke forudsattes,

at der også automatisk skulle ske en betaling eller en modydelse, modtog og ydede Peder Knudsen kun inden for kredsen af slægtninge og naboen. Sådanne former for gensidige tjenester fandt som oftest sted i forbindelse med høstarbejdet, hvor hans bror Anders og dennes kone næsten hvert år, og mindre ofte også broderen Niels og dennes datter samt naboen, hjalp med et par dage i høsten. Han noterede gerne, at de kom »af egen Tilskyndelse«, eller han kunne skrive »lod Nabo uden min Anmodning sin Pige sanke Aks med mine Folk for mig« (11.9.1849). Til gengæld blev alle disse høstfolk altid inviteret med til høstgildet. »Om Aftenen holdte vi et Slags Høstgilde som vore frivillige Høstfolk bivaanede nemlig Nabo og Tjenestefolk og Barn, Broder Anders Hustrue og Børn, Broder N(iels) og Datter -- Vi kom i Seng først Kl. 3 Morgen« (9.10.1847).

Det er karakteristisk, at – bortset fra høsten – var det gerne tjenestefolk eller store børn, gårdhusholdene stillede til rådighed for hinanden ved disse opgaver. Drejede det sig derimod om større opgaver i køkken eller bryggers, gik konen i huset selv: »Moder var ved Peder (naboen) at slagte Sviin« (3.4.1830) og »K(aren) var hos Broder Anders at hjælpe ved Bagning« (31.1.1844) i anledning af en forestående barnedåb.

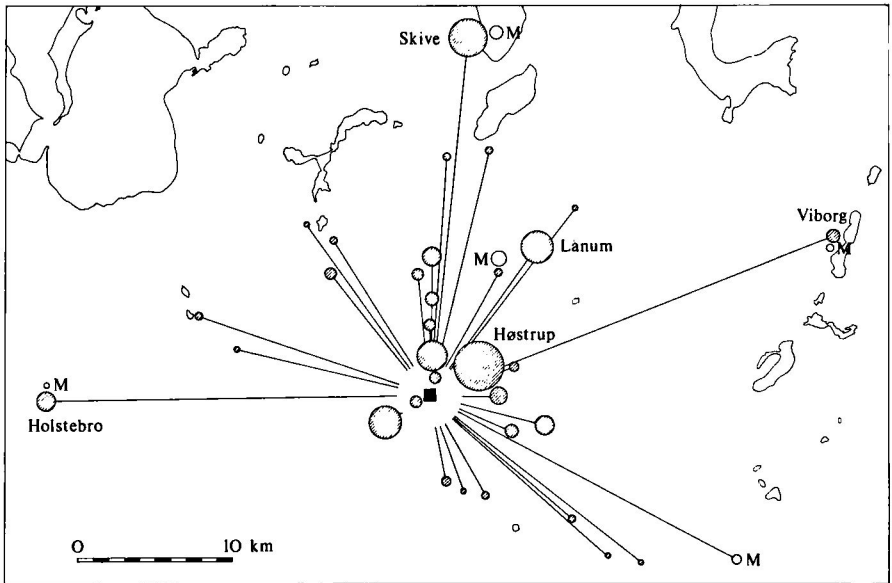
Kun yderst sjældent var der i disse situationer tale om modydelser, omend det kunne ske, som f. eks. da naboen takkede for Peder Knudsen »som Vederlag for at han en Dag i Foraaret havde Overgrd (karlen) at rydde i hans Grob« (5.8.1833).

Peder Knudsens to brødre Niels og Anders boede nær gården, og kunne således også regnes til hans nære naboer. Mellem slægtninge, der boede længere borte, udveksledes der heller ikke så ofte lignende tjenester. Dog plukkede og kørte han et par gange takkelyng for svogrene i Lånnum. Endvidere slog han eng for fjernere boende slægtninge, men da var det alle gange i forbindelse med sygdom eller dødsfald.

I sådanne situationer, tilfælde af sygdom og lignende, ydede Peder Knudsen også andre folk i det nærmeste nabolag arbejdstjenester. Således gik søsteren Ane og karlen i juli 1830 til Gindeskov et stykke syd for Staulund for at slå eng for Thomas Gindeskov, »som foregives ei frisk« (11.7.1830).

Karakteren af de relationer i økonomisk henseende, Peder Knudsen havde til andre personer, var altså afhængig af, om man var nabo eller nær slægtning til ham, om man var gårdmand eller husmand i sognet, om man var ham en fremmed, med hvem han kun handlede en enkelt gang eller en handlende, som han stod i fast forbindelse med. Endvidere rummede relationerne mellem slægtninge og naboen flere forskellige aspekter, ligesom de udfoldede sig i mange forskellige situationer.

Dette mønster forstærkes yderligere, når man betragter de rent sociale relationer, Peder Knudsen havde til andre. Kun inden for den relativt

Karakteren af Peder Knudsens økonomiske og sociale relationer belyst ud fra personernes placering socialt og geografisk i forhold til Peder Knudsen selv.

snævre kreds bestående af naboen og slægt deltog Peder Knudsen i alle former for sociale begivenheder: barsler, bryllupper og begravelser samt julebesøg. Til hans egne barselsgilder inviteredes kun den nærmeste slægt: forældre og søskende samt naboen, mens han til sit bryllup også inviterede en bredere slægtskreds (morbrødre og farbrødre f. eks.) og flere gårdmænd fra nært liggende gårde f. eks. Haderis, Gindeskov og Barslund. Det samme forhold gjorde sig gældende ved de gilder, han selv deltog i. Kun ved begravelser samledes en stor del af sognets gårdmænd og husmænd.

Mere uformelle besøg omfattede næsten kun besøg hos slægtninge, og her drejede det sig især om besøg hos svigerforældrene i Lånrum. Næsten hver sommer kørte familien en dag mellem høslet og kornhøst dertil på besøg, ligesom man i påsken eller pinsen besøgte eller selv havde besøg af slægtninge.

Direkte bemærkninger om besøg er i øvrigt sjældne i dagbogen. Søndag den 27. februar 1848 skrev Peder Knudsen dog: »Bivaanede et Selskab i Hadderup om Aftenen hos N. Jepsen der boende. Denne lod mig m. fl. opvarte med Spise og Drikkevahre efter Behag uden Betaling«, og pinsedag den 11. juni 1848 ses det, at N. Jepsen og hustru sammen med naboen, dennes kone samt Peder Knudsens søster Mette kørte med hjem fra kirke.

»Hine var hos Os som i et Slags Besøg om Emdgen som en Følge af deres Gjestfrihed ved enhver Leilighed«.

Mens Peder Knudsens ugifte søskende endnu boede hjemme på gården, noterede han af og til, at de gik til »Leeg« i en af landsbyerne i sognet. Ligeledes skrev han pinsedag den 26. maj 1844, at han og familien samt nabo og familie var forsamlede til blusbrænding på Væggildbakken til børnenes og tyendets fornøjelse. Samme dag havde han efter anmodning fra sin karl købt tre pægl mjød. I Vestjylland var det almindeligt at brænde bål i pinsen (Møller 1933: 197). Her genkender man altså svagt træk af det traditionelle mønster for ungdommens fornøjelser.

Et lige så fast organiseret mønster for de gifte folk synes der imidlertid ikke at have eksisteret. Folkelivsskildringernes beretninger om det sociale samvær i gildeslag og den store hjælpsomhed, der herskede mellem alle, genfindes ikke her. Kun inden for kredsen af slægtninge og den allernærmeste nabo foregik der en livlig interaktion, der strakte sig over et bredt spektrum af kontakter og samværsformer.

Det må imidlertid bemærkes, at Haderup sogn var et fattigt hedesogn, der domineredes af enkeltgårdsbebyggelse. Begge dele kan have været medvirkende til, at mange fælles samværsformer ikke udfoldede sig i særlig høj grad. Desuden boede begge Peder Knudsens brødre så nær gården, at de også kunne betragtes som hans naboer, men til trods herfor spillede slægten en væsentlig rolle i hans økonomiske og sociale netværk.

Gården og husholdet

Gården var både rammen om en økonomisk enhed og rammen om et »hjem«. Ud over at en gruppe mennesker boede sammen på gården og producerede en vis mængde goder til at opretholde livet, blev en række væsentlige biologiske og sociale funktioner opfyldt her. Børn, som skulle sikre slægtens fortsættelse, blev født ind i dette fællesskab. Her videregav man børnene erfaringer om metoderne til at skaffe sig det daglige udkomme, og inden for denne enhed tilbragte man en stor del af den tid, man ikke arbejdede (Sorokin 1965: 4).

Inden for hjemmets rammer fandtes to grupper: familiegruppen eller kernefamilien, der bestod af mand, kone og børn, og husholdet, der omfattede hele den gruppe mennesker, der boede sammen på gården, og som i fællesskab deltog i gårdens produktion og konsumtion. Gårdhusholdet kunne f. eks. ud over familiegruppen bestå af tjenestefolk og aftægtsfolk. At »dele Dug og Disk«, et udtryk man kan støde på i aftægtskontrakter, fortæller, at det væsentligste kriterium for medlemskab af husholdet var med-

lemskab af konsumtionsenheden og ikke nødvendigvis af produktionsenheden (Hanssen 1958: 60, 1976: 36).

Gårdhusholdet var den primære økonomiske og sociale gruppe i bonde-samfundet, men også familiegruppen spillede en vigtig rolle, og et hushold kunne godt i perioder bestå alene af en kernefamilie. Familien og ikke husholdet var bundet til jorden og familiefaderen, der samtidig var husholds-overhovede, den ansvarlige for gårdens drift. Slægtens fortsættelse var sikret netop gennem ægteskabet og familiedannelsen, ligesom tilknytningen til jorden var sikret ved arveinstitutionen (6).

Den danske bondegård var en konstant størrelse. Dvs. at i de perioder, hvor der var mange småbørn i familien, kunne familiegruppen ikke selv klare at yde den arbejdsindsats, der krævedes for at opretholde produktionen. Man måtte ansætte tjenestefolk og således udvide husholdet. Ofte var der en direkte relation mellem antallet af tjenestefolk og den mængde af arbejdskraft, som familiegruppen selv kunne mobilisere. Således forsvandt tjenestefolkene ud af gårdhusholdet, når børnene blev i stand til at udføre arbejdet (Löfgren 1974: 23).

Den cyklus, familien gennemlevede, var altså en faktor af betydning for gårdhusholdet, men også begivenheder som indgåelse af ægteskab, arv og aftægt var ydre faktorer, der kunne virke ind på gårdhusholdet.

Et halvt år efter sin fars død overtog Peder Knudsen i 1827, 29 år gammel, gården i Staulund. Dette skete mod, at han skulle udbetale sine fire søskende deres arv i gården samt yde moderen aftægt. I løbet af de følgende ti år stiftede han selv og hans søskende nye familier. Da dagbogen strækker sig over 25 år, kan man endvidere følge den udvikling, hans egen familie og husholdet gennemløb. Jeg vil først beskrive situationen omkring arv, indgåelse af ægteskab og aftægt, idet alt dette er knyttet til opsplittningen af det gamle gårdhushold, og dernæst beskrive hvorledes Peder Knudsens gårdhushold var organiseret, og hvilke ændringer der skete her i tidens løb.

Arv

Peder Knudsen arvede som den ældste søn gården. Samme dag han overtog den, oprettede han en panteobligation på 401 rbd., der omfattede de arvelodder, hans søskende skulle have udbetalt. Samtidig oprettede han en aftægtskontrakt med sin stedmor. Der skulle altså ikke sikres nogen særlig stor kapital for at overtage gården. Peder Knudsen skulle blot udbetale arv til sine søskende, og det omfattede en ret stor pengesum, der ikke forefandt sig i likvid form.

Forskellige steder har man fulgt forskellige strategier for at sikre børnene bedst muligt i denne situation. Nogle steder delte man alle produktive res-

sourcer mellem alle børn, andre steder valgte man at holde den økonomiske enhed samlet, så den var i bedst mulig levedygtig stand (7). Opdeling af jorden ved arv, således at flere sønner fik en del af gårdens jord, var i hedeopdyrkningsens tid almindelig i Vestjylland (Jørgensen 1970: 54), idet der her var jord nok.

Peder Knudsen benyttede sig af denne mulighed. Den 9. december 1830 læser man: »Broder Niels købte af mig dette Stykke Eng, Mose og Hede ved Elkjærrund, af Hede skal han have det lidt løsere (?) i Nør, ned som Skjelene som gaar lige fra Engen hvorfor han skal give 150 Rbder Sølv som er den Arv eller den Capital som jeg har lovet at udbetale til ham da jeg købte Gaarden af Moder. Jeg forpligtede mig, eller tilbød at forrette det fornødne Kjørsel til 5 a 6 Fag Huses Bygning og ved dettes Tilflyttelse at levere ham en Koe NB naar Renterne bortfalde og han betaler det halve af Bekostningerne til dets Adskillelse fra det øvrige af Gaardens Eiendom. NB om dette kan lade sig gjøre fordres det afgjort. Det var bestemt til næste Aars 1ste Mai men nu siden besluttede vi til 1ste Mai 1832 og da skal jeg næste Sommer som Erstatning for Afgrøden af Eiendommen pløie endeel af det afbrændte Hede«.

Anden juledag 1831 blev Niels gift. »Kjørte jeg til Trandum Skovbye med Bdr. Niels og Anders Søster Ane og Moder og derfra til Sevel med hurtige Skridt da den første holder i Dag sin Bryllupsfest —«. Derefter flyttede parret ind på gården: »Broder Niels har nu bestemt sig til i denne Vinter med sin unge Hustru at sidde til Leie i Moders Aftægtsstue imod at godtgjøre mig i det mindste for det Tørv de brænder af den Stak som staar ved Huset« (1.1.1832). I april 1832 havde Peder Knudsen landmåler i forbindelse med udstykningen. I slutningen af maj kørte han tre gange til Højbjerg efter bygningstømmer, og i juni måned arbejdede man på at bygge huset.

Først den 11. august 1833 kom tilladelsen til udstykningen fra Rente-kammeret, og den 14. januar 1834 kvitterede Niels for modtaget arv. »Ogsaa jeg har opfyldt de Vilkaar som jeg da forpligtede mig til undtagen det meste af det afbrændte Hede at pløie«, men det skete efterhånden. »Kjørte jeg til Br. N. hvor jeg pløiede en Ager af det afbrændte Hede« (7.11.1834).

Udparcelleringen belastede ikke gårdens økonomi på nogen måde, idet jorden ellers blot ville ligge udyrket hen, og med hensyn til pløjningen synes det heller ikke at have været nogen belastning for Peder Knudsen. Han opnåede endog, at han i travle perioder kunne trække på broderens arbejdskraft.

Udbetaling af arv til de øvrige søskende lagde derimod en større belastning på gården, og det over en lang periode. For at svare arveandelene

måtte Peder Knudsen optage lån, hvoraf der derefter hvert år skulle svares renter. Foruden arven skulle han give sine søstre »frit Bryllup«, og det ses, hvorledes arven kunne bruges som en del af grundlaget for at etablere nye, selvstændige hushold i forbindelse med indgåelse af ægteskab.

Broderen Anders blev gift den 17. marts 1836, og da kvitterede han for modtagelsen af 75 rbd., halvdelen af hans arv. De 50 rbd. hertil havde Peder Knudsen lånt af sin svigerfar »med Løfte om at betale ham disse naar han skulde faa Brug for dem naar han lader mig vide dette betids i Forveien eller senest til førstkommende 11. December Termin skadesløs« (28.2.1836). Kort efter, den 20. marts, lånte Peder Knudsen 50 rbd. på revers af avlskarlen i Vridsted præstegård, Niels Lausen. Derefter betalte han »paa Nabo Peder Jacobsens Bopæl svoger Niels Pedersen som er givt med min Søster Ane, af de hos mig indestaaende hendes Fædrene og Mødrene Arv 45 Rbd. Sølv, og en Kobber Kjedel har hun faaet til 5 Rbd. Sølv for i alt Summa« (20.3.1836). Den 1. april samme år flyttede Ane og hendes mand ind i »deres Bopæl paa Høgild Mark«, en fæstelod under hendes og Peder Knudsens moders mands gård, og da fik hun samtidig »det sidste af Sengeklæderne til Sengen som jeg var pligtig at levere«.

Godt et år efter afviklede Peder Knudsen de manglende arveandele, hvilket krævede en del forberedelse. Den 20. januar 1837 noterede han: »N. Knudsen Høgild (moderens mand) gav mig Tilladelse til, da jeg skal udbetale Arv til mine Søkende at jeg maatte laane Pant i min Gaard for 200 Rbd. forud for den ham tilfaldne Aftægt paa hans Hustrus min Stedmoders Vegne paa 2. Prioritet«. Den 29. januar traf han aftale om lånet: »Ch. Jensen her i Sognet lovede at laane mig 225 Rbd. Sølv til førstkommende Snapsting d. A. iregnet de 40 Rbd. som han laante mig f. A. mod en revers af 14. December f. A.«. Den 19. juni fik han 100 specier af Ch. Jensen, og dagen efter kørte han sammen med denne og sognefogeden samt broderen Anders til Holstebro. Her udstedte han en panteobligation til Ch. Jensen, udbetalte Anders 70 rbd. sølv, »som er alle eller det sidste han har til gode af Arvekapital«, og de 76 rbd., der var søsteren Mettes til sognefogeden. Den 21. juni betalte han de lånte 50 rbd. tilbage til Niels Lausen; men først den 4. februar 1838 noterede han, at han fik skiftebrevet efter faderen tilbage, da han nu havde præsteret alt det, han skulle. Mette var da blevet gift i 1837, han havde bekostet brylluppet, og hun havde fået det sengeudstyr, hun havde krav på. Således var alle betingelser vedr. gårds-overdragelsen opfyldt ti år efter, at den havde fundet sted. Tilbage var for Peder Knudsen årligt at svare renter af den optagne gæld, og det gjorde han indtil sin død, ligesom han teoretisk var underlagt den mulighed, at hans kreditor havde mulighed for at gribe ind i interne økonomiske anliggender på gården.

Indgåelse af ægteskab

Indgåelse af ægteskab var forudsætningen for, at en ny økonomisk og social enhed i landbosamfundet kunne dannes, og ofte måtte forskellige økonomiske hensyn overvejes, inden brylluppet kunne bestemmes. Det kunne være nødvendigt at forhandle om brudens medgift, hvilket eventuelt kunne ske gennem en mægler, ligesom brudens familie kunne undersøge de forhold, hun giftede sig til (8).

Peder Knudsen fungerede som forlover både for sine to brødre og for de to mænd, hans søstre giftede sig med. Han holdt og bekostede endvidere søstrenes og moderens bryllup. I april 1832 noterede han således: »Kjørte til Høgild med Moder og hendes Søster for at bese en Gaard med hvis Ejer N. K.s (Niels Knudsen) hun agter at indlade sig i Ægteskab. Jeg lovede at gjøre Brylluppet« (11.4.1832).

Selv giftede Peder Knudsen sig den 8. marts 1833 med pigen Karen Espersdatter fra Lånium. Næsten alle notater vedr. møder og frieri er skrevet i koder, men alligevel kan det gængse mønster anes. Karen var søster til Ch. Espersen, der fra 1832 til 1833 var lærer i Haderup. Den 6. januar 1833 gik Peder Knudsen sammen med Ch. Espersen til Lånium. Søndag den 13. januar aftalte han med ham, at han skulle anmode sin far, sandsynligvis, om at møde ham ved Haderup kirke søndag den 27. januar, »at vi kunne tale om det foregaaende Andrag til dette eller dette«. Formodentlig blev de endelige afgørelser truffet under dette møde med den person, om hvem Peder Knudsen skrev, at han så vedkommende første gang under besøget i Lånium. I hvert fald forekommer ordene »om føie Tid min«. Den næste dag red Peder Knudsen igen til Lånium og traf »til min Fornøielse Pigen hjemme hos sine kiere Forældre i Anledning af Beredheden om min Kommen dertil«. Lørdag den 2. februar mødte Karen, hendes forældre og hendes husbond, som kørte for dem, op på Peder Knudsens gård »for at bese Tilstanden her, da jeg snart agter om Gud det behager at indlade mig i --- Forbindelse med hende«.

Trolovelsen fandt sted i Lånium den 5. februar, og her gav Peder Knudsen og Karen »offentlig i Søskenes og Venners Paahør hinanden Troskabsløfte med Haand i Haand og flere deres paalagte«. Om aftenen gik Karens far, Peder Knudsen og hans bror Niels til præsten og bestilte lysning, og efter »et got Frokost« den følgende morgen kørte de alle hjem. Søndag den 24. februar var Peder Knudsen sammen med »min Kjereste«, som hun nu kaldes, »Gjest ved Herrens Nadever« i Smollerup kirke, og selve brylluppet fandt sted fra fredag den 8. marts og indtil om søndagen.

Inden da havde han den 6. marts været i Lånium med »Foræringer til Brylluppet samt de 30 Pt. Bdv. jeg har solgt Kjerestes Fader«, og dagen

inden festen står der »Spillemand N. Sørensen, P. Raunholt kom her Aften«.

Aftægt

Samme dag, Peder Knudsens mor afstod gården, gik hun på aftægt, og den aftægtskontrakt, han oprettede med hende, sikrede hende ret til en aftægtsbolig i gården, når hun ikke længere ville »søge Dug og Disk« med Peder Knudsen og hans familie, fødevarer i form af rug, byg, kartofler og flæsk samt mælk fra en af gårdens køer, som hun selv skulle have ret til at malke, og brændsel. Endvidere måtte hun udtage seks får, der skulle græsses med de øvrige på gården, en seng med dyner samt lidt møbler og redskaber af gårdens indbo. I de første år blev moderen boende sammen med resten af husholdet, men i sommeren 1830 arbejdede man på at gøre aftægtsboligen klar. Hun skulle være flyttet ind den 1. november, men flytningen blev udskudt til den 1. maj 1831.

Tilsyneladende flyttede moderen slet ikke ind i sin aftægtsbolig. Broderen Niels lejede den fra den 1. januar 1832, og den 4. juni samme år giftede moderen sig og flyttede fra gården, og først derefter fik hun leveret de halvårlige aftægtsydelse, ligesom hun først den dag, hun skulle flytte til sin nye mand, benyttede sig af sin ret i følge kontrakten til at udtage sengetøj af gårdens beholdning. Da hun ville tage de tre bedste dyner, kom det til et skænderi mellem hende og Peder Knudsen, hvorefter hun fik to, mens han lod hende »godvillig tage« en rok og et par nye karter.

Indtil da synes der ikke at have været uoverensstemmelser mellem de to, noget der ellers ikke var ualmindeligt, og Peder Knudsen blev da også mange år senere, da moderen efter sin nye mands død atter var blevet aftægtskone på hans gård, kaldt derover »for at bidrage til hende og hendes Stifsøns bedre gensidige Forhold« (16.5.1844). Fem år senere sluttede disse uoverensstemmelser med en aftale om, at hun skulle have sit eget kammer indrettet på gården.

Peder Knudsen havde kun kontraktligt bestemt forsørgelsespligt over for moderen. På det tidspunkt, hvor hun gik på aftægt, var ingen af børnene endnu gift, men de arbejdede som tjenestefolk på andre gårde i sognet eller nabosogne. Kun søsteren Ane blev hjemme på gården og arbejdede, men hun var ansat hos Peder Knudsen på aftalte vilkår som de øvrige tjenestefolk, han havde.

Efter moderens bryllup lejede Peder Knudsen aftægtsboligen ud. Først til broderen Niels, dernæst for et år til »I. Hørrebye som jeg har leiet Moders Aftægtsstue tilligemed en Koe græsset lige med Mine, dennes Foder huset og Gjødningen ud til Halvs a 8 Rbd. Sdl.« (6.5.1832). Herved blev der dan-

net to selvstændige husstande på gården. I Hørrebye omtales dog i dagbogen som »min Husmand«. Fra 1832 til 1834 boede søsteren Mette, der havde fået en datter uden for ægteskab, i aftægten, og i begyndelsen af maj 1834 »kjørte jeg til Høstrup at hente en Vævepige med hendes Gods og Garn som skal sidde til Huse i Aftægtshuset i et Aar for 2 Specier« (11.5.1834). I 1838 omtales denne som »min forhenværende Indsidderske«. Den 17. marts 1840 betalte Peder Knudsens søster Mette »Husleie for et Aar«. Hun var blevet gift i 1837, men blev siden skilt og flyttede altså derefter hjem til gården med sin datter. Mette ernærede sig sandsynligvis ved at tage dagleje og arbejdede også af og til for Peder Knudsen. Hun havde en ko og nogle får i foder og græs, ligesom hun mod vederlag fik dyrket lidt korn. »Mette hendes Gjødning er lagt, saae der omtrent $\frac{7}{8}$ Skp. Byg den vestre halve med hendes Byg« (4.6.1842). »Mette kjørte sidste af hendes Møg lidt over 40 Læs -- Jeg har kjørt hende det hele, for det $\frac{1}{2}$ skulde hun erstatte mig 1 Rbd. ved at arbeide for mig som hun har gjort, jeg formoder 14 Dage foruden Kartoffellægningen og Svineslagtning« (17.5.1841).

I langt den største del af den periode, dagbogen strækker sig over, var der altså to selvstændige husstande på gården, idet man havde en aftægtsbolig, som man lige så godt kunne leje ud som have stående ubenyttet hen.

Gårdhusholdet som produktions- og konsumtionsenhed

De arbejdsopgaver, man udførte på gården, var organiseret efter en fast arbejdsdeling, der var baseret på to kriterier: køn og alder (jvf. Højrup 1976). Arbejdsdelingen, baseret på køn, var en funktion af, at gårdhusholdningen var indrettet på selvforsyning. Med henblik på konsumtion på gården arbejdede mændene på at tilvejebringe de råprodukter, som kvinderne derefter videreforarbejdede til husholdningsbrug. For at gården kunne fungere, skulle der altså både være mandlig og kvindelig arbejdskraft til rådighed. Desuden krævede ikke alle de nødvendige arbejdsopgaver lige megen erfaring eller fysisk styrke. Således kunne personer af forskellig alder sættes til forskellige opgaver i produktionen. Dette ses tydeligt inden for det arbejdsområde, Peder Knudsen havde ansvaret for. Her arbejdede tre forskellige alderskategorier: børn, der vogtede kvæg om sommeren, store drenge, der hjalp til med markarbejdet og fodring samt udførte småærinder (disse kunne også fæstes på følgende vilkår: »han skal tjene mig -- om Sommeren som Hyrde og ellers forrette hvor han kan« (4.4.1841)), og endelig voksne karle og piger, der udførte fuldt arbejde i gårdens produktion.

Familiens egne børn kunne således forholdsvis hurtigt udfylde en plads i

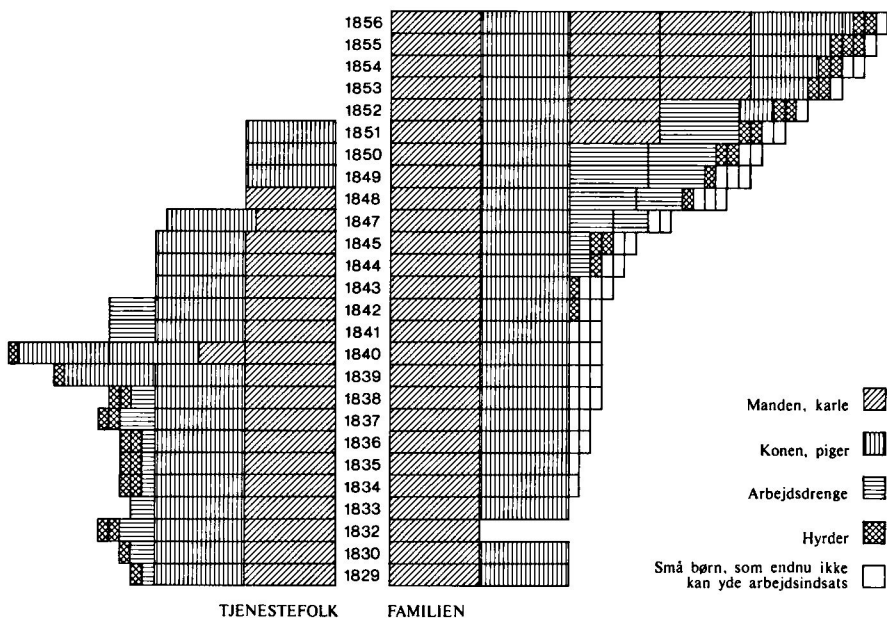
produktionen og erstatte tjenestefolks arbejdskraft. Idet børnene langsomt, men i stadig stigende omfang blev inddraget i de forskellige led af produktionen, fik de endvidere en grundig oplæring i produktionsmønsteret. Ud fra dagbogen kan man bestemme antallet af arbejdsenheder, fordelt på henholdsvis familiens egne medlemmer og på tjenestefolk, og man fornemmer her meget klart den rolle, familiecyklen spillede for sammensætningen af husholdet, og hvorledes antallet af arbejdsenheder, som familiegruppen selv kunne præstere, steg, efterhånden som børnene voksede til. I en lang periode kun svagt, idet børnene kun arbejdede med vogtning af kvæg (fra 1842 blev der således ikke længere ansat hyrder på gården i sommermånederne), og siden kraftigere omkring den tid, hvor de to ældste sønner Knud og Esper blev konfirmeret.

I 1839 og 1840 var den samlede tilgang af arbejdsenheder markant, idet der da var ansat to piger og ikke som sædvanlig én. I disse år var der tre små børn på seks, fire og to år i husholdet, og det kan være arbejdet med børnepasning, der nødvendiggjorde den ekstra tjenestepige.

Sønnerne Knud og Esper blev konfirmerede 15 år gamle i henholdsvis 1849 og 1851, men allerede som 13-årig ses det, at Knud var med ved gødsugning og bjergning af lyng og tørv, ligesom han pløjede og harvede alene og kunne blive sat til at tærskke. I 1848, hvor Esper var 12 år gammel, deltog han i lignende arbejdsopgaver. Optegnelser og erindringer fortæller ellers, at det først var, når man var omkring 15 år gammel, at man lærte at slå eng (Siggaard 1961: 87) eller begyndte at tærskke (NEU 4.591).

Peder Knudsens sønner begyndte altså tidligt at udføre mere krævende opgaver, og fra 1. maj 1848 holdt Peder Knudsen også op med at ansætte karle. Han havde altid haft daglejere til hjælp af og til ved høst, tærskning og eventuelt tørvegravning og grøftegravning. I 1849 og 1850, de første år uden karl på gården, havde han imidlertid en daglejer ansat næsten hele januar, februar og marts måned til tærskning, i flere dage til udkøring af møg, nogle dage til tørvegravning, flere dage i høslet og kornhøst, et par dage til bjergning af lyng og kartoffeloptagning samt igen i begyndelsen af tærskesæsonen om efteråret, og også i 1850 måtte han omend i lidt mindre omfang have ekstra hjælp til disse arbejdsopgaver. Til mere fysisk anstrengende og længere varende arbejder slog de to store sønners arbejdskraft altså ikke til. Det gjorde de først efter 1852, hvor der i de følgende år så godt som ikke benyttedes daglejere på gården. Børnene var nu så store, at tjenestefolk ikke var nødvendige af økonomiske grunde.

Situationen i 1849 og 1850 må imidlertid ses i en større sammenhæng. Danmark var involveret i den slesvigske krig, unge mænd var indkaldt til militærtjeneste, og det kunne således være vanskeligt at få karle til gårdene. Hvorvidt det gjaldt for Peder Knudsen, kan ikke ses, men i hvert fald havde

Sammensætningen af husholdet på Peder Knudsens gård fra 1829 til 1857. Antallet af arbejdsenheder, fordelt på individer, er beregnet ud fra dagbogens oplysninger. En voksen karl og pige, der ydede fuld arbejdsindsats, er sat til otte arbejdsenheder, mens børnenes arbejdsindsats er vurderet ud fra de opgaver, de deltog i.

Årene 1831 og 1846 mangler i dagbogen, hvorfor de ikke er angivet. I 1829 og 1830 omfattede familiens kvindelige arbejdskraft Peder Knudsens mor. Denne giftede sig i begyndelsen af 1832, mens han først selv blev gift i 1833.

han lidt besvær med at få en pige i 1848. »Jeg var i Graasand angh. en Tjenestepige som der var mig berettiget at være ledig til den 1. Mai men ikke« (13.1.1848).

Krigen og mangelen på arbejdskraft kan altså forklare, hvorfor sønnernes arbejdsindsats intensiveredes allerede inden deres konfirmation. Men det kunne også tænkes, at Peder Knudsen ville have valgt en sådan løsning, uanset om den ydre situation var kritisk, nemlig at lade sønnerne arbejde så meget som de kunne og så løse resten af arbejdet ved løse, temporære ansættelser. Man sparede løn og kost til tjenestefolk og udnyttede effektivt de arbejdsenheder, der var i husholdet.

Betragter man husholdet som en samlet størrelse, var det over tid en forholdsvis stabil størrelse. Man kan gå ud fra, at en voksen person spiser

mere end et barn, og konsumtionsenheden var faktisk på alle stadier af familiecyklen temmelig konstant. Antallet af voksne personer lå i alle år på tre eller fire, ligesom der hvert år var et par store børn, et par mindre og et par småbørn samt spædbørn. Konsumtionspresset i husholdningen var derfor ret ensartet, og der kan da heller ikke ses noget stigende indkøb af husholdningsvarer. Blot skulle der på det tidspunkt, hvor de fleste af familiens egne børn voksede til omkring konfirmationsalderen og derefter, sys mere tøj til dem end i de foregående år.

Peder Knudsens verden

De utallige små notater i dagbogen giver tilsammen et særdeles detaljeret indtryk af de praktiske sider af Peder Knudsens tilværelse som bonde i første del af 1800-tallet. I sin dagbog registrerede han først og fremmest, hvad der skete dagligt på gården, mens han ikke gav sig af med at formulere følelser eller tanker om tilværelsen i almindelighed. Ud fra de korte, og i reglen helt nøgterne dagbogsindførsler vil jeg imidlertid alligevel her til sidst forsøge at beskrive andre sider af og rammer for Peder Knudsens livssituation. Kun glimtvis dukker disse træk op i dagbogen. Jeg kan derfor også kun løst skitsere hans vurderinger af omverdenen og hans holdninger til tilværelsen i øvrigt.

Hvorledes Peder Knudsen opfattede sin omverden, reflekterer han naturligt nok ikke selv over i dagbogen. Ved at undersøge, hvorledes han omtalte eller kategoriserede de folk, han kom i berøring med, kan man imidlertid danne sig et indtryk deraf. Han bevægede sig som vist inden for et ret vidt geografisk område. Inden for dette område var han tilsyneladende også forholdsvis godt kendt. I sognet kendte han alle bebyggelser og omtalte dem uden yderligere bemærkninger. Hovedparten af landsbyerne i det øvrige område var ham tilsyneladende også bekendt, i hvert fald krævede det ikke supplerende forklaringer. Kom han derimod uden for det område, der var lig hans økonomiske aktivitetsfelt, registrerede han et sted mere præcist. »Jeg gik til Hadderis hvor jeg mødte Nabo og fulgte med ham som kørte derfra til Grønkjer i Feldingborg sogn, hvor denne fæstede sig en Brud« (2.9.1832).

På samme måde kategoriserede han næsten altid folk, han ikke kendte, efter det sted, de kom fra. Den 25. oktober 1838 købte han en ny hest på Viborg Marked, og sælgeren identificeredes som: »Manden lod sig kalde Mads Sørensen fra Villøv Bye og Sogn i Bøvling Herred i Viborg Amt«. Så detaljerede angivelser er dog sjældne. Han nøjedes gerne med at notere navn samt hjemsted, hvis dette ikke var ham kendt i forvejen: »Solgte Uld til en ung Karl nh. Søren Jensen fra Vallerbek« (14.10.1840) eller han

føjede et »kaldet« efter navnet. »Solgte en Ko til Knud Bitgau kaldet« eller »Christian Fischer kaldet«, en person som Peder Knudsens karl havde lejet for sig nogle dage i 1840.

Ved at benytte forskellige omtaleformer skelnede Peder Knudsen i dagbogen mellem »Gårdens Folk«, sine slægtninge, sin nabo og sine nærmere naboer, andre beboere i sognet og endelig andre personer, som nævnt angivet ved navn og hjemsted samt eventuelt et lille tillægsord, der markerede, at de var ham ukendte.

Til »Gårdens Folk« regnedes hans egen familie og tjenestefolkene, og alle her omtaltes ved fornavn, men desuden også lejerne i aftægtsboligen, »min Husmand I. Hørrebye« og »vor Indsidderske«, ligesom han kunne skrive »Var ingen til Kirke af Gaardens Folk uden I. Hørrebyes Hustru« (13.5.1832).

Slægtninge omtalte Peder Knudsen altid med angivelse af slægtsforholdet. Således skrev han altid Broder Niels og Broder Anders samt Søster Mette og Søster Ane, ligesom han omtalte alle sine svogre med »Svoger« plus vedkommendes navn. Derimod benævnte han kun sine svigerinder som enten »Broders Hustru« eller »K's (Karens) Søster« eventuelt suppleret med navnet, da hun havde flere søstre.

Så længe hans mor, der ikke var hans biologiske mor, boede hjemme på gården, omtales hun som »Moder«. Den 11. april 1832 kørte han »Moder« til Høgild for at bese den gård, hun ville gifte sig til, men den 15. april noterede han, at der blev lyst første gang for N. Knudsen fra Høgild og »Stifmoder«. Derefter kaldte han hende dels »Moder«, dels »Stifmoder«. Niels Knudsen kaldte han enten ved hans fulde navn, »Moders Mand«, men i 1837 også to gange »Fader N. Knudsen«.

Fjernere slægtninge nævnte han »Farbroder«, »Morbroder« og »Faster« og »vor Oldemor« uden nærmere at angive navne.

Også beboere inden for sognet kategoriserede Peder Knudsen på forskellig vis. »Nabo«, som han hyppigst kaldtes, eller »Peder Jacobsen« eller bare »Peder« samt »Simon« (Simon Nielsen, der tidligere havde ejet nabovens gård og nu boede i Feldborg) krævede ikke yderligere bemærkninger. Gårdmænd fra det nærmeste nabolag omtaltes med deres fornavn samt navnet på gården eller deres bosted: Det gjaldt således altid Søren Hadde- ris, Thyge Barslund, Thomas Gindeskov og Thomas (Andersen) Hvolbæk. De øvrige beboere i sognet, og det gjaldt både gårdmænd og husmænd, kaldte han altid ved deres fulde navn, og gerne noterede han yderligere, hvor i sognet de boede. Det var dog kun sjældent, han om folk i sognet skrev: »Fulgte med Nabo til Feldborg at besøge M. Hansen der boende« (15.4.1838), men på grund af udstykningen flyttede der jævnligt nye folk til sognet, og det især til Feldborg.

Det var altså karakteristisk for Peder Knudsen at kategorisere folk efter slægtsskab og naboskab og derefter gå ud fra et geografisk kriterium. Dette fortæller samtidig, at hans sociale og økonomiske relationer fandt sted inden for et relativt ensartet lag af befolkningen. Derfor er det også karakteristisk, at han omtaler personer fra andre grupper anderledes. Det hedder f. eks. altid om købmændene i købstæderne »Hr. Kjøbmand«, og inden for sognet antyder benævnelserne »Hr. Pastor Laurberg«, der gerne også bare hed »Præsten«, »Fru Laurberg«, »Planteur Nerenz«, gerne omtalt som »Planteuren«, og »Md Nerenz« samt »Jomfru Eggers«, der var datter af en af de tidligere præster, men som åbenbart levede af at spinde, at Peder Knudsen betragtede disse personer som anderledes socialt placeret end sig selv. Om præsten skrev han da også, da han en aften bad ham attestere et brev: »Præsten var villig dertil endskjøndt han allerede var gaaet til Sengs før jeg kom, han skrev Attesten paa Sengen med en sjelden Beredvillighed uden at ville have noget derfor. Jeg holdt Lyset for ham ved Sengen med lidt Beundring da det var heel mere end som man kunde forvente af saadan en Mand« (16.2.1832).

Kun én gang sporer man klart Peder Knudsens følelser i dagbogen, og det i en meget detaljeret beskrivelse: »Kl. 10¹/₂ behagede det Forsynet ved en stille og rolig Død fra dette Liv til et bedre Liv at bortkalde vor elskte og eneste Datter *Edel* efter 6 Dages Sygeleie i hvilken Tid hun stedse var saa rolig og stille, hun sov mest men naar hun vognede laa hun dog rolig og man hørte hende sjelden græde og saaledes hendøde hun rolig i Moderens Arme, denne mest men jeg tillige kunde ikke uden med Taarer i Øinene sige hende det sidste Farvel, men vi har Føie til Med Job at udraabe Herren gav / Herren tog / Herrens Navn være Lovet! Gud giv os Din Aand og Naade til! Baade Os og vore at bære vort Vandel saaledes at vi ved disse Dages Ende igjen maae see hende med forklarede Øine der hvor ingen Død mere adskille Os!« (8.2.1840). Og så står der i margin i sædvanlig stil: »Dette barns Alder 1 Aar 4 Maaneder 20 Dage«.

Almindeligvis registrerede Peder Knudsen dødsfald på linje med alle andre begivenheder i dagligdagen. Var det folk, der stod ham nær, kunne han dog notere et klokkeslet ved. »Om Aftenen Kl. 11 Slet døde Nabos Kone Ane Maria« (10.6.1832). Det samme gjaldt ved hans børns fødsler: »I Dag Kl. 12 Slet blev min inderlig elskte Hustrue forløst med Gud være Lovet! en velskabt Drengbarn« (1.6.1834). Men også tidspunktet for kornhøstens begyndelse var af så stor betydning, at han af og til skrev, hvornår præcis på formiddagen, man var startet.

Peder Knudsens religiøse holdning kommer flere gange til udtryk i dagbogen. Fra og med 1837 sluttede han hvert års indførsler med en bøn, der var formuleret på vers, og som i forskellig udformning gik ud på at takke

for udvist »Naade og Miskundhed« og bede om »at denne nu tilstundende Tid ved Lignende Held maae svinde«. Ligeledes begyndte han nogenlunde samtidig at markere sin fødselsdag den 18. juni med et lille vers i form af en takkebøn til Gud. Alle disse indførsler tyder på en holdning, hvor man gav sig Gud i vold i sikker forvisning om, at han styrede verden til alles bedste.

Ved læsning af dagbogen år for år fornemmer man tydeligt den faste rytme, hans liv fulgte. Som årstiderne vekslede, skulle ganske bestemte arbejder udføres på gården. Faste afbrydelser i disse gentagne arbejder var påske og pinse, der gerne bragte besøg af slægtninge, høstgildet og julebesøgene hos naboen og slægten. Af dagbogen fremgår det imidlertid, at Peder Knudsen altid havde sin jord og sit arbejde og dermed gårdens ve og vel i sine tanker. Det lå vel også bag bønnerne ved årets slutning, men bekymringer for, om avlen skulle lykkes, dominerede hans tankeverden. »I Nat og i Dag har vor Herre velsignet os med Regn hvilket med Længsel er ventet« (22.6.1842), og senere samme år skriver han: »Saaede i denne Ager 1 Skp. Rug det sidste d. A. Gud være Lovet! som gav Helbred og Kræfter til fuldføre dette vigtige Arbejde med meget betimeligt Veirligt er Sæden d. A. lagt« (18.10.1842). Her spores glæde, mens tidligere citater har vist bekymringer, når han ikke selv var i stand til at fodre, eller såningen ikke var sket under så gunstige vilkår. Netop fodring samt såning var det vigtigt at få omhyggeligt udført, og han løste da også gerne disse opgaver selv. Hver gang han var syg, spores der da også i dagbogen stærk bekymring ikke på grund af hans tilstand, men for arbejdets skyld, og lettelse, når han igen var rask. »I Dag Gud være Lovet! er mit Helbred noget beder saa jeg kan fodre Creaturerne« (2.3.1838). »I Dag Gud være Lovet! igjen været i Marken til Arbeide. O Gud! Lad det vedvare at jeg kan bedres Daglig da vil jeg love og takke Dig O Gud! derfor af yderste Formue baade nu og ellers altid« (24.4.1830). I løbet af sommeren fulgte man også interesseret afgrødernes vækst. »I Dag Gud være lovet! er min kiere Hustru saa frisk at hun fulgte med mig ad Marken at bese Kornet vi ser dette Gud være Lovet! med Fornøielse« (29.6.1834).

Peder Knudsen var ikke kun ansvarlig for det daglige arbejde på gården. Han var også overhoved for det gårdhushold, der dels fik gården til at fungere, dels levede af den. Som manden i gården varetog han kontakter (i hvert fald økonomiske) udadtil. Han udførte de vigtigste arbejdsopgaver selv, og han opstillede de betingelser, på hvilke tjenestefolk blev optaget i gårdhusholdet, og han kunne omtale dem som »Gårdens Folk«, »mine Folk« og »min Karl« eller »min Arbeidspige«.

Gården, jorden og arbejdet på den ene side og slægten og lokaliteten, han boede i, på den anden var væsentlige elementer i hans tilværelse og derfor også faktorer af stor betydning for udformningen af hans livsform, der som

vist ovenfor så stærkt prægedes af, at han var bonde og afhængig af den jord, han dyrkede.

Noter:

1 En registrant over danske bonde dagbøger er udgivet i 1980 (Schousboe 1980). Her samt i Stoklund 1979/80 findes en introduktion til kildematerialet, ligesom eksempler på, hvorledes dette kan benyttes, kan ses i Balle-Petersen 1980 og Christiansen 1978. 2 Dagbogen er ikke udgivet og opbevares i privat eje. En fotokopi af dagbogen findes på Institut for europæisk folkelivsforskning. Denne artikel bygger på en analyse af dagbogen, som forf. tidligere har foretaget: »Peder Knudsens dagbog 1829–1857. En analyse af økonomisk og social organisation.« Upubl. manus. IEF 1976. 3 Dette karakteristiske træk er understreget hos Wolf 1966: 13, men fremtræder også tydeligt i andre analyser, f. eks. Chayanov 1966, Shanin 1972 og Galeski 1972. 4 Visse forskere har netop lagt vægt på dette aspekt af bondekulturen som en del af et større samfund eller større kultur. Redfield (1956) 1969: 23 ff. 5 Begrebet aktivitetsfelt introduceredes i 1952 af Börje Hanssen (Hanssen (1952) 1977: 410 f.), der definerer begrebet »såsom den rumsligt beståbara sammanfattningen av den sociala aktivitet, vilken karakteriserar människorna inom en viss grupp eller som förbinder individerna inom olika grupper med varandra.« I bestemmelsen af et aktivitetsfelt kan man undersøge et enkelt individs totale livsfelt eller koncentrere sig om bestemte slags relationer. 6 Börje Hanssen har diskuteret dette nærmere. I sin gennemgang af ændringer i skånske husholds sammensætning gennem 300 år karakteriserer han det 18. og 19. århundrede som »husbondevældets« tid eller den »herile« fase. (Hanssen 1976). 7 Vedr. eks. på strategier i arvesituationer kan der henvises til Löfgren 1974, Habakkuk 1955, Berkner 1972. 8 Strategiske hensyn vedr. indgåelse af ægteskab er diskuteret i Löfgren 1974. Desuden rummer mange folkelivsskildringer beskrivelser vedr. denne situation, f. eks. Feilbergs klassiske »Dansk Bondeliv« fra 1889.

Litteratur:

- Balle-Petersen, Poul 1980: Gården, slægten og naboerne, sociale relationer i et dansk lokal-samfund o. 1880. I: Folk og Kultur.
- Berkner, Lutz K. 1972: The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household. An Eighteenth Century Austrian Example. I: American Historical Review, 77.
- Chayanov, Alexander 1966: The Theory of Peasant Economy. Homewood, Ill.
- Christiansen, Palle O. 1978: Peasant Adaption to Bourgeois Culture? I: Ethnologia Scandinavica.
- Feilberg, H. F. 1889: Dansk Bondeliv I. København.
- Galeski, Bugoslaw 1972: Basic Concepts of Rural Sociology. Manchester.
- Habakkuk, H. J. 1955: Family Structure and Economic Change in Nineteenth Century Europe. I: Journal of Economic History, 15.
- Hansen, H. P. 1930: Kultur- og Sprog minder fra Midtjylland. København.
- Hansen, H. P. 1932: Trange Kaar. Af Hedebondens Saga. Ringkjøbing.
- Hansen, H. P. 1936: Skovlovringer. København.
- Hansen, H. P. 1959: Hede bønder i tre slægtled. København.
- Hansen, H. P. 1960: Bonde hjem og bondeliv. I: Bure, Kristjan (red.): Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening Hundrede Aar. Ringkjøbing.
- Hanssen, Börje (1952) 1977: Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Stockholm.
- Hanssen, Börje 1958: Group Relations of Peasants and Farmers. I: Anderson, Nels: Recherches sur la Famille. Vol. III. Tübingen.
- Hanssen, Börje 1976: Hushållens sammensætning i österlenska byer under 300 år. I: RIG.
- Højrup, Ole 1970: Hedens udnyttelse. I: Danmarks natur. Bd. VII. København.
- Højrup, Ole 1971: Hedens udnyttelse. I: Nord-Nytt, 2.

- Højrup, Ole 1975: *Arbeitsteilung in der bäuerlichen Kultur Dänemarks*. I: *Ethnologia Scandinavica*.
- Jørgensen, Birte Stig 1970: *Hedens opdyrkning*. I: *Danmarks natur*. Bd. VII. København.
- Kristensen, Evald Tang 1924: *Minder og Optegnelser*. II. Viborg.
- Matthiessen, Hugo 1939: *Den sorte Jyde*. København.
- Møller, J. S. 1929: *Fester og Højtider i gamle Dage*. I. Kalundborg.
- Nedergaard, Poul (red.) 1963: *Dansk præste- og sognehistorie*. Bd. VI. København.
- Odgaard, Jakob 1929: *Folkeminder fra Fjends Herred*. Skive.
- Schousboe, Karen 1980: *Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie*. Brede.
- Shanin, Theodor 1972: *The Awkward Class*, Oxford.
- Siggaard, Jens 1961: *En hedebondes livsdag*. I: *Hardsyssels Aarboeg*. Bd. 55.
- Slicher van Bath, B. H. 1963: *The Agrarian History of Western Europe*. a. d. 500–1850. London.
- Sorokin, P. A., Zimmermann, C. og Galpin, G. J. (1931) 1965: *A Systematic Source Book in Rural Sociology I–III*. New York.
- Stoklund, Bjarne 1978: *Ecological Succession. Reflections on the Relations between Man and Environment in Pre-Industrial Denmark*. I: *Ethnologia Scandinavica*.
- Stoklund, Bjarne 1979/80: *On Interpreting Peasant Diaries: Material Life and Collective Consciousness*. I: *Ethnologia Europea*. Vol. XI, 2.
- Thomsen, S. K. Risbjerg 1957: *Slægtsminder*. I: *Hardsyssels Aarboeg*. Bd. 51.
- Trap: *Danmark*. Ringkjøbing Amt. 2. udg. 1870–79.
- Trøstrup, J. m. fl. 1914: *Gamle Minder fra Hammerum Herred*. I: *Hardsyssels Årbog*. Bd. 8.
- Vasegaard, Søren 1926: *Fra Klejtrup Sogn. Bidrag til Belysning af Himmerlands Bondekultur i 70'erne*. København.
- Wolf, Eric 1966: *Peasant*, Englewood Cliffs.

Summary

Danish ethnologists have recently begun to take an interest in diaries kept by farmers as a source for the study of the rural population's way of life in former days. Many of these diaries date from the 18th and 19th centuries and come from various parts of the country. They make it possible to follow the life of the farmer diarist and often present a very detailed picture of it.

The present article is an analysis of one such diary which was kept by a farmer, Peder Knudsen, from 1829 to 1857. I have attempted to describe the pattern of Peder Knudsen's social and economic activities according to the way it is depicted in the diary.

The problem which arises when we use a diary as a source, is that the author only wrote down the events that he himself thought most important, and that we are forced to draw our conclusions exclusively from his information. Thus, we are only presented with some aspects of his situation and, hence, the analysis must to a certain extent reconstruct his reality. Even so, however, certain pieces of information occur so frequently in his entries that it is possible to trace a pattern of activities.

Due to the fact that Peder Knudsen's diary, like most other Danish farmer diaries, is mainly an account of the work done on the farm, his economic activities emerge most clearly, while the pattern of his social activities can only be described with some uncertainty.

Peder Knudsen lived in one of the vast, sparsely populated and poor moorland parishes in Western Jutland. The West Jutland moorland farmer's frugal way of life, which has been called a special Danish ecotype, is well described in the culture-historical literature and in records, and the patterns of economic activities which can be derived from the literature and those recorded in the diary agree to such an extent that it seems safe to say that Peder Knudsen's diary is representative of other moorland farmers too. When we use the diary as a source it becomes possible to follow working life and everyday life in the smallest unit of the agrarian society: the farm and the household.

During the first half of the 19th century the management of many farms was still to a large extent based on the principle of self-sufficiency. Thus, the farm contained a unit of consumption as well as one of production. Most often the manpower of the household itself kept the production going. The farm was therefore also an economic and a social entity.

My analysis of the diary is mainly centered around the following aspects of the peasant culture: the pattern of production and consumption on the farm and the extent to which it was self-sufficient; the economic and social contact with other people in the parish; the local setting and the town; the farm as the home of a household group as well as a family group.

Peder Knudsen's farm had 671,84 acres of land, but only a small area was cultivated. The rest remained uncultivated moorland. The pattern of production was designed for farming as well as for cattle breeding, but because of the inferior quality of the soil only little grain was grown. When seed, bread grain, feed grain and tithing grain were set aside, there was usually very little left for sale. The size of the animal husbandry was limited by the difficulty of procuring enough hay and grain on the poor soil for the winter feed. Therefore the stock included only two horses, a couple of cows and bullocks, a few head of cattle and half a hundred sheep.

Due to the scanty supply of feed and dung and, hence, the limited possibility of improving the resource basis for the production by providing extra nourishment for the soil, Peder Knudsen and other moorland farmers had developed a special technique which enabled them to make the amount of dung go a longer way and thus enrich the soil. An immense amount of peat was dug on the moors. It was partly used as fuel, the ashes of which were kept for fertilizing, and partly as bedding for the yard, as insulating material for the walls and as building material for banks instead of fence. When the peat started crumbling owing to moisture and wind and weather, it was mixed with earth, ashes and mud and was used as filling in the dung-hill in the stable as well as in the dunghills out in the fields. If we consider the moorland farmer's economic activities during one year of work, we get a clear impression of the energy and the work performed in order to maintain the production basis of the farm. In this way the vast, uncultivated moorland areas play an important part in the moorland farmer's pattern of production. The peat was used for several purposes, so it is characteristic that Peder Knudsen distinguished between seven different names for peat according to their use.

It is evident from Peder Knudsen's diary that the farm was self-sufficient to a very large extent. But nowhere in Denmark did farms achieve a complete self-sufficiency. It was necessary to buy certain products for the household as well as for maintaining the production equipment. Apart from that, taxes, rates and dues and wages to servants, who were an indispensable working power on the farm for several years, had to be paid with money. Therefore parts of the production on the farm had to be set aside and converted into money. The principal source of income on the farm was the sale of young cattle, while other sources of income derived from the sale of a small amount of grain, wool and yarn, sheepskin and butter. But first of all they had to cover their own requirements. The major part of their expenses went to taxes, rates and dues, to servants' wages, to payment to the smith, and, in some years, to the purchase of grain, the wood and iron and articles of consumption such as salt, spices and clogs. The consumption of coffee, tea, liqueur and, on special occasions, of wheat flour and fresh meat, amounted to very little in this kind of economy since they could not afford such luxuries.

Owing to the fact that the production of goods sold varied from year to year whereas the need of indispensable articles for the household and the production was fairly constant, they often experienced a lack of money or a lack of certain products in this economy.

This situation applied generally to Peder Knudsen and to other farmers in the area, and we have to look at most of his outward economic contacts in the light of this. Peder Knudsen's economic contacts were scattered over a fairly wide region. He went to town a couple of times a year to sell grain and to buy commodities. Apart from that he visited all the fairs that took place within the area. The fairs were centers for the trade between the farmers. Here Peder Knudsen sold most of his young cattle and bullocks and bought, among other things, the wooden tools which were sold by farmers from well-wooded areas. In particular he had much contact with a local tradesman here, where he sold butter, wool and sheepskin and bought

various kind of everyday commodities as well as iron and nails. Also, people in the parish often bought smaller amounts of various articles, which were lacking in the household, from each other.

If we examine the nature of these connections it is characteristic that connections with those who lived in the outskirts of the field of contact were purely economic. However, connections within the parish were often more complex. Here Peder Knudsen was involved in loan transactions, for instance, and various kinds of mutual work-services. But there were several spheres within which these services circulated. Only thatch and money, both of which were often lacking in the moorland farmer's economy, could be freely borrowed from all parishioners, whereas the loan of other common necessities took place within a narrow circle consisting of one's next-door neighbour and one's relatives. Within this circle they also helped each other in various work-demanding situations, whereas in other cases they assisted only those who had an acute need, or those who would return services fairly quickly. Likewise, it was only at his next-door neighbour's and at his relatives' that Peder Knudsen took part in all festivities and, again, they were the ones he visited at Christmas and maybe one other time during the year. At those parishioners who lived farther away Peder Knudsen participated only in funerals, whereas at those in his more immediate neighbourhood he participated in weddings as well. The most frequent and closest connection which contained elements of an economic as well as of a social kind were, then, limited to a fairly narrow circle, consisting of relatives and one neighbour, whereas Peder Knudsen's remaining contacts were mainly based on everyday economic activities which were not supported by other activities.

Peder Knudsen's diary covers 25 years – almost a generation. The diary explains how he, after having taken over the farm, had to pay his sisters and brothers their inheritance; how his mother became a pensioner and later re-married; how he himself got married.

Peder Knudsen had great difficulty in raising enough money to pay the shares of the inheritance which were due when his sisters and brothers got married. He had to raise loans with security in the farm and this undoubtedly limited his economic activities even further.

Also, we can follow the composition of the household from year to year. Gradually Peder Knudsen's children came to take a part in the work on the farm and, consequently, the number of servants decreased. After 1852 when his two eldest children were confirmed, Peder Knudsen was able to manage completely without servants. During the previous three years when Denmark was at war and the young farm hands called up to the army, he had also managed without servants: his sons assisted him and he employed day labourers to help with the heavy work. Whether this had been so if it had not been a special situation, this one diary does not explain.

Finally, I have tried to illustrate Peder Knudsen's view of life even though his usually very short, factual entries render this task difficult. But his worries about the feeding condition of the stock, his explicit wishes that God will make the farm thrive, his careful recording of who did what on the farm, his conscientious notes about the employment of his servants and the way he refers to them as »my farm hand«, »my maid«, »my smallholder«, give an impression of the framework within which he functioned as a farmer and as the head of a farm household. Furthermore, the diary shows how he classified people he knew according to whether they were strangers to him, local acquaintances or relatives. The soil and the farm, the little local community and his family were not only dominant factors in his pattern of activities, but also dominated his thoughts and his view of life in general and were therefore central to his life as a farmer.